دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسووڵ

سەرنجێ لە :

زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی

بەغدا - ١٩٧١

چاپخانەی (سلمان الاعظمي) - بەغدا

دوکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوول

سەرنجێ لە

زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی

بەغدا - ١٩٧١

چاپخانەی (سلمان الاعظمي) - بەغدا

ئەگەر دوێنێ مامۆستاکان
یەك سوڵتانیان پێ ئەگەیان
ئەمڕۆ ئەبێ مامۆستای کورد
دانیشێ‌و بە ڕاوێژی وورد
ڕێگای پێ گەیاندن دانێ
بۆ ملیۆنان نەك سوڵتانێ !
لە بێشکەی بن هەر سێبەرێ
سبەی ئەگەر بێتە دەرێ
خانزادێ ، صەلاحەددینێ
کاکە مەمێ ، خاتو زینێ
ئەوسا بەستەی بێ خەمیمان
چی هی پێنووس ، چی دەمیمان
بە تاقە یەك زاری شیرین
شاخ پڕ ئەکا لە پێکەنین
ئەوسا : (خانی) خانیی سەردەم
بە زمانێك ئەنووسێ مەم
کە پێی ئەدون (نالی)و (مەحوی)
وەك (قوبادی)و وەك (مەولەوی) !

گۆران

خوێندەواری خۆشەویست

هەوڵی لە مەسەلە گەیشتن‌و گەیشتنە ئەنجامێکی علمیی ڕاست دەربارەی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو پاڵی پێوە نام کە لە زۆر سەرچاوەدا بۆ ئەم باسە بگەڕێم‌و لە ڕێگەی مێژووی خۆمان‌و گەلانی ترەوەو لەسەر بناغەیەکی پتەوی باوەڕو فەلسەفە کە زمان لە کۆمەڵ‌و میللەت‌و مێژوو جیاناکاتەوە ، نەخشەیەك لە بیری خۆمدا بۆ ئەو زمانی ئەدەبیی یەکگرتووە بکێشم کە زۆر هۆ وامان لێ‌دەکا بە ئاواتی بخوازین •

پاش ئەوەی ئەو نەخشەیەم لا جێگیر بوو ، وە پاش ئەوەی باسەکە لە چوار دیواری دانشگاو دەسگای زانست دەرچوو و بوو بە باسێك‌و ئەرکێك لە ئەرکەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی‌و پلەی ئێستای بەرەوپێش چوونی زمان‌و ئەدەبیاتی کوردیمان‌و بوو بە مەسەلەیەك کە باری ژیان‌و بەسەرهاتی ئەمڕۆی وولات چارکردن‌و نەخشەکێشانیی بوێت‌و بریاری خێرای دەربارەی بوێت • پاش ئەمە بە پێویستم زانی کە ئەو نەخشەیە بخەمە بەرچاو بە هیوای ئەوەی کە زاناو ڕۆشنبیرو شارەزایانی کورد لە داچەسپاندن‌و هەوڵ‌بۆدان یا لە لێ‌گۆڕین‌و پوختەکردن‌و موناقەشەی دا بەشدار بن •

لەبەر ئەوە لە شێوەی ووتارێکی درێژدا بەشی یەکەم‌و دووەمیم لە گۆڤاری (برایەتی)دا بلاوکردەوە • بەڵام هەندێ هۆ وای‌کرد کە هەمووی بلاونەکەمەوەو هەر بەو هیوایەو بۆ سوودبینین لەو ئەرکی خوێندنەوەیەی کێشام ، ئەم باسە بوو بە کەرەسەی چەند دەرسێکی قوتابیانی بەشی کوردیی کۆلێجی ئادابی دانشگای بەغدا • دیارە

دەرسەکان لە شێوەی لێدواندا بوون و نەنووسرابوونەوە • بەڵام ئارەزووی قوتابیانی ئەو بەشە لەلایەك کە حەزیان بەوەدەکرد ئەوەی بیستوویانە بە چاپکراوی بیخوێندنەوەو ئارەزووی خۆشم لەلایەکی تر کە حەز بەوە دەکەم کە باسەکە بخەمە بەردەمی هەموو ڕۆشنبیران بۆ ئەوەی لێی بکۆڵنەوەو لێی بدوێن و ئەنجامی لێدوان و لەسەرنووسینی ئەوان سروشتی بڕیارێکی عیلمی بدا بەو ئەنجامانەی من گەیشتوومێ • ئەم دوو ئارەزووە پاڵی پێوەنام کە کورتکراوەیەکی پوختەی ئەو دەرسانە لەم چەند لاپەڕەیەدا چاپبکەم • وە لەبەر ئەوەی باسەکە بەم جۆرە هاتەکایەوە ، بۆیە لە پەیڕەوی تازەی کتێبدانان نەختێ لامداو لاپەڕە بە لاپەڕە ئەو سەرچاوانەم نیشاننەدا کە سوودم لێوەرگرتوون • بەڵکو زۆر نموونەو ڕای وەرگیراوم تۆمارنەکرد ، کە بۆ ئەم باسە ئامادەکرابوون •

بە کورتی ئەمەی دەیخوێندیتەوە کورتکراوەی کتێبێکی گەورەیە کە ئەم باسە گرنگە ڕوونبکاتەوە • بەڵام ئەو زروفە تایبەتی یە وای کرد کە کورتەکەی پێش کتێبەکە خۆی بنووسرێ و چاپبکرێ • دیارە لێدوانێکی عیلمیی هێواشی ئەم باسە یارمەتی ی تەواوم ئەدا کە زووترو پوختەترو بەپێی گەیشتوویی ئەو بەرهەمە ئامادەبکەم و ئەرکی سەرشان بەرامبەر بەم مەسەلە گرنگەی دوارۆژی ڕۆشبیری ی نەتەوەکەمان بەجێبێنین •

ئەوەی دەیخویندنەوە ڕایەکی ڕێکوڕەوانەو گەر لەگەڵ عاتیفەو ئارەزووی هەندێ کەسیشدا نەگونجێ ئەوا پەڕاندنەوەم هەر بە دڵسۆزی ی بێپایان و بێمەبەسە بۆ نەتەوەی کوردی مەزن و دوارۆژو

مەسەلەو بەختیاریی ڕەنج کێشانی ، بە خۆبەخشین و تەرخان کردنە بۆ خزمەتی زمان و ئەدەبیات و ووشەی پاکی •

وا ئەزانم پاکی و دڵسۆزی و تەرازووی زانست لەبەرچاوداتانیش دەمانگەیێنێتە ڕاستی و دەمانخاتە سەر ڕێبازی ڕاستەقینەی خزمەتی میللەت و هیوای مەردانەی ئادەمیزاد •

بە هیوای لێ‌دوان و ڕادەربڕین و گەیشتنە ڕاستیی هەموو ڕۆشن‌بیرانی کورد ئەم چەند لاپەڕەیە پێشکەش دەکەم •

سەرەتا

لەم رۆژانەداو بەبۆنەی دەرچوونی یاسای ئەکادیمیای زانستیی کوردی‌یەوە ، لە زۆر شوێن‌و تەنانەت بە نووسینیش، باسی زمانی کوردی‌و دیالێکت (لهجة)کانی‌و زمانی یەکگرتوو و زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو هاتۆتە ناوەوە •

زۆرکەس هەوڵی ئەوە ئەدات لەسنووری زانینی خۆیدا ، شتێك لەوبارەیەوە بڵێ ، یا بنووسێ : بەڵام ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە ، کە زۆرکەس بە بێ‌ئەوەی هەست بە مەسئوولیەتی دوارۆژ بکەن ، یا بێ‌ئەوەی تۆزێکیش سەرو سیمای سواری ئەم مەیدانەیان هەبێ ئەسپی خۆیان ، بە ئارەزووی دڵی خۆیان تاو ئەدەن‌و نەخشەی دوارۆژ بۆ زمانی کوردی و بۆشتێك کە بە هەڵە ناونراوە یەکگرتنی زمانی کوردی ئەکێشێ‌و ڕەنگە لە بارێکی وولاتیشدا کە (تەرازوو)ی ڕاستەقینەی زانست جێگەی خۆی نەگرتبێ ، قسەی ئەمانە بخوات‌و ڕاوێژو نەخشەیان تۆزێ کۆسپ بخاتە ڕێگەی ئەو بەرەوپێش چوونەی زمانەکەمان کە وەك مێژوو خۆی ڕێگەی بەرەوپێشەوە هەر ئەیبڕێ و ڕۆڵ (دەورێ)ی خەڵکیش یا پاڵ پێوەنانی ئەو بەرەوپێش چوونەیە ، یا کوسپ لە ڕێگەیا دانانە بەڵام بێ‌ئەوەی بتوانن ڕای گرن یا لەسەرەنجاما بەرەو دواوەی بەرن •

ئەم باسە ئەنجام‌و بەرهەمی بەدوای ڕاستی‌و زانستی‌یا گەڕانی ئەم مەیدانەیە • زانستێکیش کە سوودی ژیانی گەلی تیابێ بریتی‌یە لە دوو بنەڕەت : تیوری (نظریه)و پراکتیك (تطبیق) •

لەم مەیدانەشدا تیوری‌یەکە نووسینی زانایان‌و ڕای شارەزایانە کە

له وولاتانی پێش کەوتوودا ئەنجامی چەند سەد ساڵەی کۆششی علمی‌یە . پراکتیکەکەش ـ بریتی‌یە لە بینینی زەمینی پەیدابوونی ئەو تیوری‌یە . کە گەلانی زیندوونو بیستنی قسەو باسی‌و خوێندنەوەی ئەدەبیاتیانە .

ئەم گەرمو گوڕی‌یەی لێ‌دوانو لەسەر نووسینی باسەکەو شوێنی بلاکردنەوەشی ـ بووە هۆی ئـەوەی ئـەم باسـە لەم فۆرمەی ئێستادا بلاوکەینەوە ئەم ووتارە لەباریا هەیـە لـە دوارۆژدا ببێتـە بناغـەی لێکۆڵینەوەیەکی علمی‌ی فراوانو گەلێ بەڵگەی لە ڕای زانایان بخرێتە پاڵ . بەڵام ئەمە هیچ لە ناوەڕۆکو ئەنجامی باسەکە خۆی ناگۆڕێ .

زمـان ٠٠ زمانی یەکگرتوو
زمانی ئەدەبی ی یەکگرتوو

زمان کە هۆیەکە لەو هۆیانەی ئادەمیزاد بە کۆمەڵەوە دە بەستێ ٠ لە سەرەتای دەست بە پەیدابوونی یەوە تادوا شێوەی دا چەســـپاندنی ئەمڕۆی ڕیزە ڕووداوێکی دیوە ٠ ڕەنگە هەر زمانە ڕێبازێکی تایبەتی ی خۆی بووبێ ٠ بەڵام وەك لــە هــەموو دیمەنێــکی ژیـانـا تێ گەیشـــتنە تایبەتی یەکەی فەلسەفە دەبینرێ ، کە هەموو شت « گشتی »و « تایبەتی »ی تیایە ٠ هەموو زمانێکیش لە ڕێڕەوی دروســـت بوونی خۆیدا ، بـەم « گشتی »و « تایبەتی »یەدا تێپەڕیوە ٠ دیمەنی « گشـــتی »ی بەرەوپێش چوونی هەموو زمانەکـــانی جیهان یەکەو هەر زمانەش ڕێبازی تایبەتی ی هـەیـە ٠

ئەنجامی بەرەوپێش‌چوونی زمان ئەوەیە کە گەلێك یا نەتەوەیـەك ـ زمانی یەکگرتوو ـ ی خۆیی دەبێت ٠

جاری وا هەیە زمانێك لە ئەنجامی تێکەڵبوونی چەند دیالێـکتێکەوە پەیدا دەبێت ٠ یا جاری وا هەیە زمانی نەتەوەیەك لە زمانی تێـکەڵبووی چەند گەلێکەوە پەیدا دەبێت ٠ ئەوەش دەبێت کەڕەگەزی ئەو چەند زمانە یەك بێت ، یا جیاوازبێت ٠

هەندێ جار کە ووڵاتی گەلێك داگیردەکرێت ، زمـــانی گـەلـــە داگیرکراوەکە لە ناو دەچێت ٠ ڕووداوی واش لە مێژوودا هەیە کە گەلە داگیرکەرەکە زمانی خۆی لە بیرچووبێتەوەو زمانی گەلە داگیرکراوەکـە زاڵ بووبێ ٠

دەربارەی چەشنی دروستبوونی زمانی کوردی تائێستا چەند لێکۆڵینەوەیەکی باشمان لێرەو لە دەرەوە هەیە • ئەمە باسی ئێستای ئەم نامەیەنی یە • بەڵام ئەوەی لەم باسە وەردەگیرێ ئەوەیە کە هەرچەند زمانی یەکگرتووی کوردی لە چەند دیالێکتێکەوە پەیدابووە • بەڵام دروستبوونی زمانی یەکگرتوو فەوتانو نەمانی دیالێکت ناگەیەنێ •چونکە زمانی یەکگرتوو شتێکەو دیالێکت شتێکی تر •

لەگەڵ گەشەسەندنی زمانی یەکگرتووشدا دیالێکتەکانی زمانیش هەر یەکە بە ڕێگەیەکدا گەشە دەستێنێو دەبنە گەنجی ووشە وەرگرتنو دەوڵەمەندکردنی زمانەکە • پەیدابوونی زمانی یەکگرتوو زۆرتر بەستراوە بە پەیدابوونی (نەتەوە)وە – مەبەس نەتەوەیە بە مانای عیلمیی تازە(١) • بەڵام زۆرجار پێش ئەوەش کە مەرجەکانی نەتەوە لەگەڵێکدا تەواو بێت کە زمان یەکێکیانە ، زمانی یەکگرتو پەیدادەبێ •

زمانی یەکگرتووی کوردی دەمێکە پەیدابووە ، بۆ سەلماندنی ئەمەش با بزانین ئەو مەرجانە چین کە زمانێکیان پێ دەبێت بە زمانی یەکگرتوو •

فیلولۆژەکانی هەموو جیهان ئێستا لەسەر ئەوباوەڕەن کە یەكبوونی سێ شت لە چەند دیالێکتێکی زماندا ئەو زمانە ئەکات بە زمانێکی یەکگرتوو • ئەم سێ شتەش ئەمانەن :–

---

(١) تا ئێستا زۆر لە زانایان تەعریفی نەتەوەیان کردووە ، بەڵام پوختەترینیان هەر ئەو تەعریفەی (یوسف ستالین)ە کە ئەڵێ : نەتەوە کۆمەڵێکی جێگیربووە لە خەڵك لەبەرەوپێشچوونی مێژوودا دروستبووە یەك زمانو یەك زەویو ووڵات ژیانێکی ئابووری یەکگرتوو سایکۆلۆژیەتێکی ئەوتۆیان هەیە کە بەشێك بێت لە کەلچەری هاوبەشیان •

١ ـ گراماتیکی زمان •

٢ ـ فۆنەتیك •

٣ ـ بنەڕەتی فەرهەنگی زمان •

ئەوانەی مارکسیزم ئەکەن بە چرای بیرکردنەوەیان لـــە هـــەموو زانستێك ، دەبێ لەڕووی زمانەوانی‌یەوە ئـاگـاداری موناقـەشـەکـەی نێوان « مار »ی زاناو « ستالین » بن ئەوەش دەزانن کە ستالین لەکاتی‌خۆیدا هەر گراماتیك‌و بنەڕەتی فەرهەنگی زمانی کردبوو بە نیشانە بۆ یەکێتی‌ی زمان • بەڵام فیلۆلۆژە مارکس‌یەکانی ئێستا (فۆنەتیك)یش ئەکـەن بـە نیشانەو مەرجێکی تریش ئەهێننە کایەوە ، کە ڕەنگە هەندێ لەو زانایانەی بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلان بە دروست‌کەری هەموو دیمـەنێـکی مێژوو و ژیان نازانن بە ناوی زانست‌و مەوزوعی‌یەتەوە دان بەو مەرجەدا نەنێن • ئەو مەرجەش (ڕای میللەتە) دەربارەی زمانەکەی خـۆی بـۆ نموونە : پێش شۆرشی مـەزنی ئوکتۆبـەر لـە باسـەکانی زمـانـەوانـە ڕووسەکاندا ئەنووسرا دیالێکتی ئۆکراینی‌و دیالێکتی بێلەڕووسی ، بەڵام پاش ئەو شۆرشە ، زمانەوانە سۆڤیتی‌یەکان ئەنووسن ، زمانی ئۆکراینی‌و زمانی بیلەڕووسی ، چونکە ئەو دوو گەلە خۆیان بە گەلی ســـەربـەخۆ دەزانن‌و زمانەکەیان بە زمانێـکی ســـەربەخۆ دەزانن • هـەرچـەنـدە شۆڤێنی‌یە ڕووسەکانی پێش ئۆکتۆبەر ئەمانیان بـە نـەتـەوە نـەزانیوەو زمانەکەیانیان بە دیالێکتی ڕووسی زانیوە •

زمانی کوردی ـ بە هەموو دیالێکتەکانی‌یەوە ، بە زمانێکی سەربەخۆ و یەکگرتوو ئەژمێردرێ •

هەندێ لە زاناکان ، بەتایبەتی بێگانەکان کە دێنەسەر باسی زمانی کوردیو دیالێکتەکانی تەنیا لە دیمەنی جیاوازیی نێو دیالێکتەکان دەدوێن ، بەڵام لێکۆڵینەوەی ووردی هەندێ زانا ئەوە دەسەلمێنێ کە زمانی کوردی یەك زمانە •

کاتێ کە ئەم باسە دەچێتە قاڵبی ئەو لێکۆڵینەوە فراوانەوە کە باسمان کرد ، پشت بە زانست ئەوە دەسەلمێنین کە گراماتیكو فۆنەتیكو بنەڕەتی فەرهەنگی هەموو دیالێکتەکانی زمانی کوردی یەکن ، ووردە جیاوازی‌یە کە هەیە ، هەر ئەوەیە کە لە دیالێکتی هەموو زمانەکانی جیهاندا بە زیادەوە هەیە • ئەمە ڕای گەلیش لەولاوە بوەستێ ، کە لە هەر کوردێك بپرسی : لە هەولێر یا ماردین یا کرماشان یا هەورامان • کە ئەو زمانەی پێی ئەدوێ چی‌یە ؟

ناڵێ – سۆرانی یا کرمانجی یا لوڕی یا گۆرانی (هەورامی) بەڵکو ئەڵێ – کوردی •

زمانی یەکگرتوومان هەیە • زمانەکەش چوار دیالێکتی گەورەی هەیە[٢]و هەر دیالێکتەش چەند لقێکی لێ‌ئەبێتەوە • ئەم دیالێکتانە نە یەك‌ئەگرن[٣]و نە دەبێ یەك‌بگرنو نە یەك‌نەگرتنیان دەبێتە بەڵگەی‌نەبوونی

---

(٢) زمانی کوردی چەند دیالێکتێکەو چەند بەشە دیالێکتە ؟ لەم بارەیەوە چەند نەخشەو بەش‌کردنمان هەیە تا ئێستا نەخشەکەی زانا توفیق وەهبی هەر لە جێی خۆیدایە لە هەمووان ڕاست‌ترە • لە باسێکی درێژدا دەربارەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی • ڕای تەواو دەربارەی هەموو ئەو دابەشەکردنانە دەرئەبڕین •

(٣) هەندێ جار لە ئەنجامی تێکەڵیو هەندێ ڕووداوی مێژووەوە ڕووئەدا کە دوو دیالێکت تێکەڵ‌ببن یا ببن بەیەك ، بەڵام ئەمە وا ناگەیێنێ کە دیالێکت لەزمانیدا نامێنێ ، بەڵکو لەوانەیە کە لە پاڵ یەکگرتنی دوو دیالێکتدا ، دیالێکتێك دەبێ بەدوو ، یا دوو بەش ئەوەندە لە یەك جیادەبنەوە تا دەبن بەدوو دیالێکت •

زمانی یەکگرتووی کوردی • بەڵکو مانەوەو گەشەسەندنیان زمانە یەکگرتووەکەمانو زمانی ئەدەبیی یەکگرتوومان دەوڵەمەند ئەکات •

پرسیار ئێستا دەربارەی (زمانی ئەدەبیی یەکگرتووە) کە ئەمە شتێکی جیاوازە لە (زمانی یەکگرتوو) ، هەندێ کەسی لای وایە زمانی ئەدەبی یەکگرتوومان نی یە • وا دەزانم زۆرتری شارەزایان ، ئەوەی زانستەکەن بە چرای بینین • لەسەر ئەو ڕایەن ، کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لە سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستی کردووە بە دروستبوونو ڕێگەی خۆی گرتۆتەبەرو لە گەشەسەندنایە • زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو ـ شتێك نی یە کە ئارەزووی ئەم پاشا یا ئەو زانا دروستیبکات هەروەك شتێکیش نی یە کە چەند زانایەك بە پێی نەخشەیەك یا کەتەلۆکێکی ئامادە دروستیبکەن • بەڵکو مێژووی نەتەوە خۆی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دروستئەکاتو هەر نەتەوەیەش ڕێبازی تایبەتیی خۆی هەیە لە دروستکردنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوودا • ئادەمیزاد دروستکەری مێژووە ، بەلام مێژووی گەلانیش ڕێڕەوێکی هەیە بەرەوپێشەوە کە بە ئادەمیزاد ناگۆڕدرێ • با بۆ ماوەیەکیشی کۆسپی بهێنرێتە ڕێگە • لە دروستبوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووشدا ، زانایانی نەتەوەیەك بەوەی کە لە مێژوو ئەگەنو زاناشن دەتوانن (پێشبین) بنو بزانن مێژوو بەرەوکوێ ئەڕواتو ئەوانیش لەگەڵ بەرەوپێشچووندا بنو نەبنە کۆسپی سەرەڕێ •

زانایانی کوردیش دەتوانن لەگەڵ ئەوڕێڕەوەدا بن کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی ئەم سەدەیەمان لە سەدەی نۆزدەهەمەوە گرتویەتی یە بەرو خێراتر بەرەو پێشەوەی بەرن •

کەواتە دەمێکە زمانی یەکگرتووی کوردی پەیدابووە . کە زمانی کوردی‌یەو خاسیەتی تایبەتی خۆیی لە ڕووی گراماتیك‌و فۆنەتیك‌و بنەڕەتی فەرهەنگەوە هەیەو هەموو نەتەوەی کورد بە زمانی خۆیانی دەزانن لەگەڵ ئەوەشدا کە زمانی کوردی چەند دیالێکتێکی جیاوازەو هەر دیالێکتە چەند بەشە دیالێکتێکیان لێ‌دەبێتەوە . ئەوەی زانا توفیق وەهبی بە « پێچووە دیالێکت ـ لهجة »یان دائەنێت . بەڵام خاسیەتە یەکگرتووەکانی ئەو زمانە کوردی‌یە لە هەموو دیالێکت‌و بەشە دیالێکتەکاندا دەبینرێت . وە هەریەکە لەم دیالێکت‌و بەشە دیالێکتانە خاسیەتی جیاوازی خۆی هەیە ، کە لە زمانەکەی جیاناکاتەوەو نایکات بە زمانی جیاواز ، بەڵکو شەقڵی تایبەتی دیالێکت وە بەشە دیالێکتی جیای ئەداتێ‌و سامانی ووشەی جیاوازی ئەڕژێتە ناو زمانە یەکگرتۆکەوە وە دەبێتە سەرچاوەی ووشەی هاوجۆر ، کە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو سوودی لێ‌دەبینێت‌و پێی دەوڵەمەند دەبێت . کەواتە دەمێکە گومان لەوەدا نی‌یە کە زمانی یەکگرتووی کوردی هەیە . بەڵام ئەوەی تا ئێستا لەسەردوان‌و لێکۆڵینەوەی دەوێت . ئەوە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووە .

زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو :

بەو زمانە دەووترێت ، کە لە زمانی یەکگرتووەوە بە هەموو دیالێکتەکانەوە وەرئەگیرێت ، یا بناغەکەی لە یەکێك لە دیالێکتەکانەوە وەردەگرێت‌و زۆرجار پوختەکراوێکی زمانە یەکگرتووەکەیە یا دیالێکتێکی یەتی ، یا بڵێین پوختەکراوێکی زمانی قسەکردنە . ئەم زمانە دەبێتە زمانی نووسین‌و خوێندنەوەو ئەدەبیات‌و پشت بە هەموو سەرچاوەکانی

بەرەوپێش چوون‌و دەوڵەمەندبوونی زمـــان ، دەوڵــەمــەنـد دەبێت‌و بەرەوپێش دەڕوات • زمانی یەکگرتوو و دیالێکتەکانی زمـــان‌و ئـەدەبی فۆلکلۆری نەتەوەو زمـــانی نەتەوە دراوســێکان‌و ئیستیلاحی زانستی جیهانی گەورەترین سەرچاوەی ئەو دەوڵەمەند بوونەن •

زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی گەلان : عەرەب ، فارس ، ئینگلیز ، ڕووس :

هەروەك مێژووی گەلانی جیهان هەمووی چوارچێوەی گشتی لەیەك دەچێت‌و مێژووی هەر گەلەش هەندێك خاسیەت‌و دیمەنی تایبەتی‌ی خۆی هەیە • هەروەها مێژووی پەیدابوونی زمانی یەکگرتوو وە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی گەلانیش چوارچێوەی گشتیان یەکەو هەر زمانەش ڕێبازێکی تایبەتی‌ی دروستبوونی خۆشی هەیە •

گەر زمانی یەکگرتوو ـ لای زۆر نەتەوەی جیهان ـ کۆکردنەوەی خاسیەتە لە یەك چووەکانی هەموو دیالێکتەکانی ئـەو زمانە بێت • ئـەوا زمانی ئەدەبی یەکگرتوو ـ لـە پاڵ خاسـیەتە یەکگرتووەکـانی هـەموو زمانەکەدا ، زۆر لە خاسیەتی یەکێ لە دیالێکتەکانی زمانیشی تێدایە •

چونکە ـ زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو ـ لای زوربەی نەتەوەکـــانی جیهان ، لەبەر هۆیەك لە یەکێ لە ناوچەکانی وولاتدا دروســت دەبێت • هەر لەبەر ئەوەش زوربەی خاسیەتەکانی دیالێکتی ئەو ناوچەیەی تیـــا دەبێت کە ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەی تیـــا دروستبووە • پـاش بلاوبوونەوەی ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووە ئەوسا لەگەڵ دیالێکتەکانی زماندا بەیەکدا دەچن‌و جۆرە تێکەڵبوون « تفاعل »ێك لـــە نێوانیانـــدا پێكدێت • گەر تەماشای دروستبوونی زمانی ئەدەبی یەکگرتوو بکەین ، ئەوا لای هەر نەتەوەیەك تەجروبەیەکی تازە دەبینین •

لای عەرەب - باری ئـابووریی مـەککەو قورەیش‌و بێ‌دەرامەتی‌و ووشـك‌و برنـگی‌ی وای‌کـرد کـه کوڕانی « عـەبـد شـەمس » هەر یەکە ڕێگەیەك بگرنەبەر بۆ رزگاربوون لەو بارە ناقۆلایـە • بۆیـە هەر لەکۆنەوە « ئومەیە » کەوتە بازرگـانی‌و « هاشـم » کەوتە زەیەوانی کەعبەو هەر یەکە لە ڕێبازی خۆیەوە دەرامەتی بۆ تیرەو ناوچەکەی خۆی پەیدا دەکردەبازاڕی «عوکاز-عکاظ» یەکگرتنێکی ئەم دوو رێبازەوجۆرە تەوژمێکی پڕوپۆگاندەی ئەو زەمانە بوو بۆ هەردوو ڕێبازەکە• بەم چەشنە لەگەڵ بازاری مەکەو بازاڕی بت‌پەرستیدا ، بازاڕی « عوکازیش » بـە شیعرو بە « شێوەی قوڕەیش » کەوتە پڕوپۆگاندە بۆ هەردوو بـازاڕو لەپال هەموو شوێنەوارو تەئسیری دووبازارەکەدا ئـاوازی شـیعری « جاهیلی »و هەڵواسراوە هەڵبژاردەکانی دەرگای کەعبەی بە دیـالێکتی قوڕەیش لەناو عەرەبدا جێگیرکرد • گەر تەئسـیری « عوکـاز » بـۆ بڵاوبوونەوەی ئەم دیالێکتە لە سنووری تیرەکانی حیجازدا بووبێت • ئـەوا قورئانی پیرۆزو ئاینی ئیسلام بوونە هۆی پەیدابوونی زمـانی ئـەدەبی یەکگرتووی عەرەبی • وە هەرچەندە لە « حەوت خوێندنەوە »ی قورئاندا دیالێکتی تیرەکانی عەرەب ڕەچاو دەکرێت • بـەڵام قورئانی پیرۆز بـە دیالێکتی ئەو کاتەی قوڕەیشە ، کە پێغمبەر « س » لـەوان بووەو ئـاینی ئیسلامیشی لەو رێگەیەوە بەوان گەیاندووەو وورده وورده وای‌کرد کـە دیالێکتی قوڕەیش ببێت بە سەرچاوە بۆ ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەی ئەمڕۆی عەرەب کە سەردەمێك زمانی ئەدەبی‌ی یـەکگرتووی گـەلانی موسوڵمانیش بووەو دیارە کە وورده وورده لە دیالێکتە زۆرو فراوانەکانی

تری عەرەبی‌ی تێکەڵ بووە ـ بەڵام خاسیەتە قورەیشی‌یەکەیی لەدەست نەداوە •

لای فارس ـ « خاکی پاکی شیراز » هەروەك مەڵبەندی شیعری حافزو نووسینی پەخشانی سەعدی بوو » • هەروەها سەرچاوەی بڵاوبوونەوەی ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەی ئەمڕۆی فارسە کە تێکەڵی‌یەکی شێوەی شیرازو تارانە • واتە بوونە پایتەختی‌ی تاران « دەسەڵاتی سیاسی » تێکەڵ بە زمانی ئەدەبی‌ی شیراز بووەو زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی فارسی لێ‌پەیدابوو کە ئێستا هەموو فارس پێ‌ی دەنووسن‌و دەخوێنن • لە کاتێکدا کە هەر کەسە بە دیالێکتی خۆی ئەدوێت •

ئەم تەجروبەیەی فارس لە هەندێك دیمەنیدا لە دروست‌بوونی زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی ئینگلیزی دەچێت • کە ئەویش تێکەڵ‌بوونی ئەدەبیات‌و شیعری « جۆسەر »ە لەگەڵ شێوەی لەندەن‌دا کە شیعری « شکسپیر » ڕۆڵی خۆی هەبوو لە بڵاوبوونەوەو داچەسپاندنی‌دا •

زمانی ئەدەبی یەکگرتووی « ڕووسی »ش بە هۆی دەسەڵاتی سیاسی‌یەوە دروست‌بوو •

لە سەدەی پانزەهەمدا مۆسکو بوو بە پایتەختی دەولەتی یەکگرتوو و نووسین‌و کاروباری ڕەسمی بە هەموو وولاتدا بە دیالێکتی ئەو ناوچەیە دەهات‌و دەچوو ، شاعیران ڕوویان کردە پایتەخت‌و چیرۆکی ڕووسی سەری دەرهێناو ئەو شێوەیە بوو بە زمانێکی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو بۆ هەموو نەتەوەی ڕووس •

زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی کوردی لە مێژوودا :

زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی کوردیش تەجروبەیەکی تەواو تایبەتی خۆی هەیە •

مێژووی ئەدەبیاتی کوردی چەند تەجروبەیەکی پەیدابوونی زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی کوردیمان بۆ دەگێڕێتەوە کە چەند هەنگاو بەرەوپێشەوە چووە بەڵام ئەو کۆسپو ناسۆرانەی بەسەر نەتەوەی کورددا هاتوون ، بوونەتە هۆی کزکردن یا مراندنی ئەو تەجروبەیەی کە پاش ماوەیەك یا سەدەیەك لە شوێنێکی تری وولاتەوە سەری هێناوەتەوە دەرەوە •

مێژووی گەلانو مرۆڤایەتی هەمیشە بەرەوپێش ئەڕوات بەڵام هەندێك ڕووداو لە ژیانی نەتەوەیەکدا ڕوودەدات کە ماوەیەکی زۆر مێژووی پێشکەوتنی ئەو نەتەوەیە دەباتە دواوە بەڵام سروشتی ژیانو مێژوو کە گیانێکی کۆڵنەدەرانەو خەباتکەرانەی داوە بە گەلان، وا دەکات کە ئەو نەتەوەیە پاش ماوەیەك لە ژێرباری سەختی کارەساتدا سەربێنێتەوە دەرەوەو بەرەوپێشەوە بڕواتەوە •

نموونەی ئەم راگرتنو بەرەودوا بردنانەی مێژوو ، هێرشە خوێناوی یەکانی مەغۆلن « هۆلاکۆو تەیمووری لەنگو جەنگیزخان » بە هەموو کارەساتی خوێنینو کتێبو بەرهەمی بیرسوتاندنێکیانەوە ، هەروەها دوو جەنگە جیهانی یەکەی ئەم سەدەیەش لەو ڕووداوانەن • بۆ کوردیش لەم بارەیەوە خانی ی مەزن ـ ئەو ڕاستی یەی باش دەربڕیوە کە ووتویەتی :

ئەڤ قەڵزەمی رومو بەحری تاژیك
هەندێ کو دکەن خروجو تەحریك

کرمانج دبن د خوین مولەتتەخ
وان ژێکڤە دکەن میسالی بەرزەخ

بەم جۆرە چەند تەجروبەی پەیدابوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی خڵتانی خۆین کرا • بەڵام پاش چەند سەدەیەك تەجروبەیەکی تازە لە لایەکی ترەوە سەری هەڵئەدایەوە • تا ئەم تەجروبەیەی ئێستا کە لە سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستی پێ کردووەو تا ئێستا بەردەوامەو بەرەو بەرەو پێشەوە ئەڕوات هاتەکایەوە ، تەجروبەی پەیدابوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی ، هەرچەندە بەستراوە بە دیمەنێك لە دیمەنەکانی گەشەسەندنی ئەدەبیاتی کوردییەوە • بەڵام ئەدەبیاتی کوردیش هەمیشە بەرەوپێشچوونی پابەندی باری سیاسیو گەشەسەندنی دەسەڵاتی سیاسیی کورد خۆی یا بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی بووە •

گەر لە پەنجەرەی ئەو دیالێکتەوە تەماشای مێژووی ئەدەبیاتمان بکەین کە ئەو ئەدەبەی پێ نووسراوە ، یا ووردتر ئەوەیە ، کە بڵێین ـ زۆربەو بەرزترین ئەدەبیاتی سەردەمی پێ نووسراوە ، ئەوا چوار هێڵی رۆشن ئەبینین کە چوار سنوورمان پیشان ئەدەنو ئەبنە سنووری یەکێ لەو دیالێکتانەی کە لە سەردەمێکدا بۆتە زمانی یەکگرتووی ئەدەبیاتو هەوڵی ئەوەی داوە لە سنووری ئەو ناوچەیە بچێتە دەرەوە کە بەو دیالێکتە قسەی تیا دەکرێت ، کە ئەدەبیاتەکەی پێ نووسراوە • بەڵام ئەو پەلهاویشتنە ، بە زەبری دەسەڵاتی دوژمنو خڵتانی خوێنبوونی کورد گەڕاوەتە دواوە •

گەشە سەندنی ئەدەبیات بە دیالێکتێك بە هیچ جۆرێك لە دەمیــەڵاتی سیاسی‌ی کوردو بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی کورد جیـا ناکرێتــەوە بـۆ نموونــە :ــ

بەشــێوەی لوڕ :

کۆنترین شاعیری کورد ـ کە ئێستا کۆمەڵە شــیعرێکی ئەوتۆیمان لەبەردەستا بێت ـ کە ناوی (کۆنترین)ی پێ بەخشێ ، ئەوە بابە تایەری عوریانی هەمەدانی‌یە • کە دوو ســـــاڵی ٩٣٥ ـ ١٠١٠م بــە ســاڵی لەدایك‌بوون‌و کۆچی زانراوە •

شیعرەکانی بابەتایەر بە دیالێکتی لوڕی‌ی کوردی‌یە • وە لەبەرئەوەی مێژووی ئەدەبیاتمان لەو کۆنتر ناوو بەرهەمی شـــــاعیری‌تری تۆمــار نەکردووە • بۆیە ئەبێ ئەوە بسەلمێنین کە دیالێکتی لوڕی یەکەم دیالێکتی کوردی‌یە کە پەلی بۆ ئەوە هاویشتبێ کە ببێتە زمانی یەکگرتووی ئەدەبیات لە کوردستاندا •

شیعری بابەتایەرو بە کوردی نووسینی ئەو سەردەمە لــە کۆششی گەلانی‌تری موسولمان جیا ناکرێتەوە کە پاش پەیدابوونی میرنشینان‌و نەمانی دەوڵەتی یەکگرتووی موسولمان هەوڵی ئەوەیان‌دا کــە زمانــە کۆنەکـەی خۆیان بکەنەوە بە زمانی ئەدەبیات‌و بەزمانی رەسمی نووسین‌و کاروبار •

هەروەك پەیدابوونی شاعیرێکی کورد لە ناوچەی هەمەدانا لە زروفی مێژوویی کاتی خۆی‌وپــەیدا بوون‌و نەمـــانی میرنشــینی لوڕستان جیا ناکرێتەوە •

کرمانجیی ژووروو (بۆتان) :

پاش ئەو بەرهەمەی شاعیری لوڕ ، کە تاقە بەرهەمێکی گەورەی ئەو سەردەمەو ئەو دیالێکتەیە لە مێژووی ئەدەبیاتمانا ئەو دیالێکتە دێتە پێشەوە کە ئێستا یە (کرمانجیی ژووروو)ی ناو ئەبەینو (بۆتانیو هەکاریو بادینانیو بایەزیدیو ئاشتایی هەریەکە بەشێکن لەو) •

شارەکانی ئەدەبیاتی کرمانجیی ژووروو لە سەدەی پانزەهەمو سەدەی حەڤدەهەمدا هاتوونەتە ناوەوە (چونکە زۆرتری ڕا لەسەر ئەوەیە کە مەلای جزیری و فەقێی تەیرانو عەلیی هەریری لەو سەدەیەدا ژیاون ــ خانیی مەزنیش دیارە شاعیری سەدەی حەڤدەهەمە) •

بەرهەمی شاعیرانی ئەم دیالێکتە بەشی بۆتانییەکەی کردووە بە بنکەی دەربڕینو هەوڵی ئەوەی داوەکە سوود لە دیالێکتەکانی تری کوردی ببینێو زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو لەو کۆمەڵە دیالێکتەو لە تەئسیری ئەدەبیاتو ووشەی زمانانی دراوسێ پێکبێنێ •

مەلای جزیری کۆمەڵێ (تەشبیەو ئیستیعارە ورازاندنەوەی بەلاغەی) لە ئەدەبیاتی فارسیو عەرەبییەوە وەرگرتوەو خستوونییە قاڵبی کوردییەوەو لەگەڵ بنکە بۆتانییەکەی خۆیدا تێکەڵی کردوونو زمانی ئەدەبیاتی ئەو سەردەمەی لێ پێکهێناون ، بەجۆرێك کە عەلیی هەریری ، لە شاری هەریردا ژیاوەو بەو زمانە شیعری نووسیوە ، کە دیارە لە زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی هەریر نەچووە •

گەر عەلیی هەریری لە بنەڕەتدا خەڵکی شەمدنیانیش بێت ، ئەوە لە جەوهەری ئەم بیرەی ئێمە ناگۆرێتو شاعیرێك لە هەریر شیعر بە

زمانێکی ئەدەبی بنووسێ کە مەلای جزیری لە بۆتان پێی نووسیوە ، هەر بەڵگەی ئەوەیە کە ئەو دیالێکتە پەلی ئەوەی هاویشتووە کە بیێتە زمـــانی ئەدەبیی یەکگرتوو .

خاسیەتی زمانی مەمو زینی ئەحمەدی خانی ، لەوە جیا نییە کە لە شیعری مەلای جزیریدا ئەیبینین .

خانی خۆی ئەم ڕاستییەمان تێئەگەیێنیو بەمجۆرە لەو زمانە ئەدوێ کەمەموزینی پێنووسیوە :

کـوردی ، عـــەرەبی ، دەریو تـازی

تـەرکیب کـرن بـــە هـەزلو بـازی

بوهتیو مـەهمـــەدی وســـــلێقی

هەن لـەعـلو هـەنـەك ژ زێرو زیفی

وا دیارە خانی دیالێکتی کوردی لەوکاتەدا بەم سییانە تێگەیشتووە .

گەشە سەندنی کرمانجیی ژووروو بەتەواوی بەستراوە بە مێژووی پەرەسەندنی دەسەڵاتی میرنشینی بۆتانەوەو لە ڕەگەزەکانی پەیـدا بوونی بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورد جیا ناکرێتەوە .

خانی لە لووتکەی دە سەڵاتی میرنشینەکەی خۆیدا هاواری یەکێتیی کوردستانی کردووەو ئاواتی بەوە خواستووە کەمیرنشینەکان بینە پاشـــا تشینێکی یەکگرتووی هەموو کوردستان .

گـەر دیهـەبووا مـە پـادشـــــاهەك

لایـق بدیـا خـودێ کولاهـــەك

خانی‌ی بلیمەت لەو سەردەمەشدا باوەڕی بە میرو مەزنـان نەبووەو کۆمەلانی خەلك‌و ڕۆشن‌بیرانی بە خاوەنی مەســەلەکـە زانیوەو لە زۆر شوێندا ئەم وایەی دەربڕیوە •

کە دێتە سەر باسی داگیرکەرانی ڕۆم‌و عەجەم ئەلێ :ـ

تابعی وان ئـەگـەر چی عــارە

ئـەو عـارە ل خەلـکی نامـدارە

ناموسـە ل حـاکـم‌و ئـەمیران

تـاوان چی‌یە شــاعیرو فەقیران

هەر لەبەر ئەمەشە خانی هەولی ئەوەی داوە کە بۆ ئەو کۆمــەلی خەلك‌و شاعیرو فەقیرانە بنووسێ‌و ئەو زمانە ئەدەبی‌یە تێکەلەی خۆشی کە بنکەکەی بەشە دیالێکتی بۆتانی‌ی کرمانجی‌ی ژووررووە بکات بە زمانێکی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو کە هەموو شاعیرانی کورد پێ‌ی بنووســن • هــەر چەندە بۆخۆی بۆتی نەبووەو خەلکی بایەزیدە[1] •

بەلام خەو و ئاواتی خانی لەگەل لەناو چوونی میرنشینی بۆتاندا لەناو چوو ، پەل هاویشتنی ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووە بۆ هەموو کوردستان سەری نەگرت • هەرچەندە بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی ئەم ســەدەیەی کورد چەند جارێك هـەولـدانـەکـەی زمـانـە ئەدەبی‌یەکـەی مەلای جزیـری‌و ئـەحمـەدی خـانی‌ی لـەگەل خۆیدا هێنـاوەتـەوە ناوەوە •

---

(1) بایەزیدی یەکێکە لە پێنج بەشــە دیـالێـکتی کرمــانجی ژووررووە (بۆتانی ـ هەکاری ـ بایەزیدی ـ ئاشتایی ـ بادینانی) •

بەڵام ئەو هەوڵدانە لەگەڵ دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکانی کوردی تورکیاو نەمانی کۆمەڵانی هێڤیو تعالی‌ی کوردستانو خۆیبوندا نەئەماو لەکاتی پەل‌هاویشتنەکەشیدا ، هەمیشە ئەم سنوورە تازە بابەتە پاسەوانداره دەستکردەی نێوان بەشەکانی کوردستان ، کۆسپێکی گەورە بووە لە ڕێگەی پەرەسەندنیا •

شێوەی گۆران (هەورامی) :

دیالێکتی سێ‌یەمی کوردی کە پەلی ئەوەی هاویشتووە کە ببێتە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو بۆ هەموو کورد • ئەوە دیالێکتی (گۆران)و بە تایبەتی بەشە هەورامی‌یەکەیەتی •

بەم دیالێکتە ، ڕەنگین‌ترین بەشی ئەدەبیاتی کوردو سامانی نەتەوەیی‌مان نووسراوەو ئەدەبیاتی ئەم دیالێکتە هەندێ خاسیەتی ئەوتۆی خۆیی لە ئەدەبیاتی نەتەوەکەماندا داچەسپاندووە کە تەواو لەگەڵ خاسیەتەکانی زمانی کوردی‌دا دەگونجێ • بە جۆرێکی ئەوتۆ کەپاش کشانەوەی ئەم دیالێکتە خۆیشی ، ئەو خاسیەتە دا چەسپاوانە لە ئەدەبیاتی کوردیدا ماوەتەوەو کاری کردۆتە سەر ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەی ئەمڕۆ ئەدەبیاتی ئەم سەردەمەی پێ‌دەنووسرێ • نموونەی ئەمەش کێشی پەنجەی شیعری کوردی‌یە کە ئەمڕۆ باڵی بەسەر بەرهەمی زوربەی شاعیرانماندا کێشاوە •

گەشەسەندنی شیعری هەورامی‌و دیالێکتی گۆران بەتێکڕایی لە بنەڕەتو هێڵی بەردوپێش‌چوونیا لە گەشەسەندنی دیالێکتەکانی تر ناچێ •

دەسەڵاتی سیاسی (لەم جۆرە گەشە سەندنە جیا ناکرێتەوە ، بەڵام تەنیا بۆ ئەم دیالێکتەی کوردی ، ڕەنگە ئایینو مەزهەبو تەریقەت هۆیەکی بنەڕەتیی گەشەسەندنی ئەم دیالێکتە بن) •

گەلێك بەراورد تا ئێستا لە نێوان گاتاکانی زەردەشتو شیعری هەورامیدا کراوە ، بە تایبەتی لە ڕووی کێشی ئەو شیعرانەوە • پیری شالیاری هەورامی لای هەندێك بە یەکێك لە موغانەکانی زەردەشت دەناسرێو هەندێکیش بە پیاوێکی گەورەی سەرەتای بڵاوبوونەوەی موسولمانێتی دەزانن لە کوردستانا • گۆرانیی مەزهەبی گۆرانەکانو شیعری ئایینیی ئەهلی حەق بەم شێوەیە نووسراون •

مامۆستا عەلائەدین سەجادی لای وایە کە مەولەوی هەر لەبەر ئالودەیی شێخی سیراجەدینو تەریقەتی نەقشبەندی شیعری بە هەورامی نووسیوە • بەڵام گەر ئەم ئالودەیی‌یەش هۆیەك بێت ، ئەوا دەروون پڕبوونی مەولەویی تاوەگۆزی لە وێنەو ووشەی چەند سەدەی شیعری گۆرانو ناسینی ئەو دیالێکتە بە زمانی ئەدەبیات وای لەویشو لە مەولانا خالیدی مکایلیی جافیش کردووە کە بە هەورامی شیعر بڵێن •

هەوڵدانی دیالێکتی گۆرانو پەلهاویشتنی بۆ ئەوەی کە ببێ بە زمانی یەکگرتووی ئەدەبیات ، لە کاتی گەشەسەندنی کرمانجیی ژووروووەوە دەستی پێ‌کردوەو ، هەر لەو کاتەشدا کە لە پایتەختی میرنشینی باباندا شتێکی تازە پەیدا دەبوو کە تائێستا گەشە دەسێنێ ، هەر لەو کاتەشدا هێشتا مەولەوی بەو دیالێکتە شیعری دەووت • بەڵام وەك خانی لووتکەی کرمانجیی ژووروو و نوقتەی هاتنە خوارەوەی بوو ،

هەروەها مەولەویش لووتکەی شـــیعری هـــەورامیو نوقتـــەی هاتنە خوارەوەیەتی .

لە سەدەی هەژدەهەمەوەو لە دامەزراندنی شاری سلیمانی‌یەوە بەشە دیالێکتێکی‌تر پەلی ئەوەی هاویشت کە ببێتە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو ، ئەمەش بەشی سلیمانی‌ی کرمانجی خواروە .

کرمانجی‌ی خواروو :

کە دێینە سەر ئەو زمانە ئەدەبی‌یەی ئێستا کوردی‌ی پێ‌دەنووسرێ‌و سەرەتاکەی لە بەشە شێوەی (سلیمانی)ی کرمانجی‌ی خوارووەوە دەستی پێ‌کردووەو گەلێک‌ناوچەی گرتۆتەوە ، دەبێ پێش هەموو شتێک چەنـد تێ‌بینی بەرامبەر بە شاری سلیمانی بنووسین ، کـە بـە داخەوە هـەندێ کوردی کۆلکە خوێندەوار لە هۆی ڕاستەقینەی پێش‌کەوتنی ئەو شـــارە ناگەن‌و دەیانەوێ بە زۆر جۆری چەوت‌و دوور لە زانستەوە لێکی‌بدەنەوەو هەوڵی ئەوە بدەن کە ببنە کۆسپێک لەبەردەمی ئەو پێش‌کەوتنەدا ، هـەر وەك وەســتاندنی ئـەوپێش‌کەوتنـە کـــە زروفی مێژوویی‌و مـەوزوعی دروستی‌کردووە سوودی کوردی تیابێ‌و جۆرە عەدالەتێك لە پێش‌کەوتنی کوردستاندا پێك‌بێنی کە لە ڕاستی‌یا گەر ئەوپێش‌کەوتنە بوەستێنرێ ئەوا عەدالەت لە دواخستنی هەموو کورددا پێك‌دێ نەك پێش‌کەوتن .

شاری سلێمانی :

تەنیا ئەوانەی مێژوو بە ئەنجامی ئارەزوو و خواستی تاقە کەســێك یا چەند کەسێك دادەنێن ، دروست‌کردنی شاری سلیمانی بە ئەنجـامی ئارەزوویەکی برایم پاشای بابان‌و ئالودەیی ئەو پاشایە لەگەڵ چاوی ڕەش‌و

ئاسکی کانێسکاندا دەزانن • بەڵام ڕاستی مێژوو ئەوەمان پێدەڵێ کە پێویستی یەکی مەوزوعی وای کرد کە لە ئەنجامی پەرەسەندنی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ی میرنشینی باباندا پێویست بە شارێکی گەورەو پێش کەوتوو هەبێ کە ببێ بە پایتەختی ئەو میرنشینەی دەی ویست پەرەبسێنێ و پەل بۆ میرنشینەکانی تری کورد بهاوێژێ و ئەو ئاواتەی بهێنێتەدی کە بۆ میرانی بۆتان و سۆران نەهاتەدی ـ ئاواتی یەکخستنی کوردستان • باری جوغرافی و کۆمەڵایەتی ی شاری قەڵاچوالان لەوەدا نەبوو کە ئەو پایتەختەی لێ پەیدابێت • بۆیە هەر لەو نزیکە شوێنی ئێستای شاری سلێمانی لە هەموو ڕوویەکەوە لێی دەهات کە ئەو پایتەختەی تیادا دروست بکرێ • بناغەدانەوەی شاری سلیمانی لە ساڵی ١٧٨٤ دا ئەنجامێکی تەجروبەی چەند سەدەی کوردیشە لە شار دروست کردنداو دنیا دیدەیی پادشای بابان خۆیشی لە نەخشەکێشان و بیناکردنی شاردا جێگەی خۆی گرت •

هەموو شارێکی تازە لە مێژوودا ، بە تایبەتی ئەو شارانەی لە سەردەمی شارستانێتی ی تازەو بەرەو پەیدابوونی پەیوەندی ی سەرمایەداری چوون لە بەرهەمدا دروست کراون ، هەموو ئەنجامێکی پێش کەوتنی ئەو چەند سەدەیە لەوێدا دادەچەسپێنن و دواکەوتنەکەی ئەو چەند سەدەیە لە دەرەوەی شار جێدێڵن •

بەم چەشنە لە شاری سلێمانی دا هەر لە سەرەتای دروست بوونیدا گەلێك شت پێك هات • شار لەسەر بناغەی زانین و شارستانێتی دروست کرا • بە چەشنێك کە لە شاری تازەی پێشکەوتوو بچێت و هونەری

ئەرخێتێکچەری ئەو سەردەمەی ڕۆژهەڵاتی تیادا بەکارهێنرا [1] •

هەر لە سەرەتای دامەزراندنی‌یەوە پڕۆژەی ئاوو[2] زێـرابی تایبەتی بۆ هەموو شارەکەکرا •

چەند چەشنە پیشەسازی لە شـارەکەدا دامەزرا ، کـە لـەو پیشەسازی‌یانە دەچوون کەوا لە سەرەتای ڕاپەرینی پیشـەسـازی‌و پـەیدابوونی پەیوەندەی بۆرژوازی‌ی ئـەورووپـادا پەیدابووبوون • وەك

---

(١) میستەر ریچو میجەرسۆن • لە باسی سلیمانی‌دا شتی جیـاواز دەگیرنەوە • ریچ لە دەوری بابان‌دا چۆتە سـلیمانی‌و ئومیـدی بەوەبووە کە بابان بەرامبەر بە تورك ڕاست کاتەوە بۆیە لە جوانی سلیمانی دەدوێ ، سۆن لە شێخانی سلیمانی نائومێد بووە • لەبەر ئەمە تەنانەت خانوو گوێسەبانەی سلێمانیشی لا ناڕێکەو بە هیوای ئەوە بوو هەڵەبجە ئاواتی بهێنێتەدی • بـۆیـە بـاسی لـە جوانی‌و ڕێکوپێکی شاری هـەڵەبجە زیاتردەکـات • ڕای ئـەم نیرراوانـەی ئمپریالیزم هەرچی‌یەك بێت • پاشماوەی دەوری بابـان‌و خـانـوە کۆنەکانی سلیمانی بەڵگەی ووتەمانن •

(٢) تا ئەم ساڵانەی دوایی لە سلیمانی ئاو لەو کارێزانە دەخـورایـەوە کە بە ژێر زەوی‌دا بە هەموو ماڵی گەڕەکدا دەرۆیشـــتو لـــە شێوەیەك‌دا بوو کە زۆر پایتەختی گەورەی ڕۆژهەڵات ، تا ئەم ساڵانە هەر ئەو چەشنە پرۆژەیەیان هەبوو •

بۆ (زێراب)یش ئەو شیوانەی لە سلێمانی ڕێك‌خرابوو و ئێستـا داپۆشراون هـەر ئەوەی کـۆنن • تـەواو لـەو پرۆژەی زێـراب (مجاری)یانە دەچن کـە تـازە لـە شوێنێکی وەك بـەغـدادا دروستدەکرێ •

سابوون دروست کردن و[3] چنین و ڕستن و جۆڵایی و و موتابخـانـه و[4] دەباخانە[5] . هەر وەك گەلێ سنعەتکاری تر لە شاردا پەیدابوون ، وەك چەخماخسازو کارگەچی .... هتد وە زۆری ئەم سنعەتانە کاری تاقـه کەسی یا تاقە وەستا نەبوون . بەڵکو زۆرتر ئەوە بوو کە وەستایەك چەند شاگردی لە ناو چوار دیواردا کۆدەکردەوەو ئیشی پێ دەکردن . کـه ئەمە لە ئیکۆنۆمی دا بە (مانیفاکتۆرە) دەزانرێ ، کە یەکەم وێنەی کارگەی تازەی دەوری سەرمایەداری یە وە یەکەم دەستگایە کە شێوەی (بە کۆمەڵ بەرهەمهێنان) بدا بە بەرهەم ، کە ئـەمـە خاسـیـەتی یەکـەمی ڕژێمی سەرمایەداری یەو ئەو هەنگاوەیە کە ڕژێمی سەرمایەداری بە سۆشیالیزمەوە دەبەستێ . هەر وەك پیشەسازی لە یەکەم ڕۆژەوە لە سلێمانی دا سـەری دەردەهێنا ، هەروەها ئەو شارە بوو بە مەرکەزێکی پتەوی بازرگانیش .

---

(3) لە سلێمانی تا ئێستا گەڕەکێك هەیە پێی دەبێژری سـابونکەران و تا ساڵانی دوایی هەموو ماڵانی ئەو گـەڕەکە سـابوونیان دروستدەکرد . سـابوون هەروەك لە ڕیزی پـەیـدابوونی پیشەسازی دا دەژمێرری ، نیشانەی بڵاوبوونەوەی پـاکوتـەمیزی و شارستانیشە .

(4) موتابخانە : ئەو جێگەیەیە کە خەراری تیادروستدەکرێ ، خـەرار دروست کردن بە زۆری هەر وەك پیشـەسـازی یە . هەروەها پلەیەکیشە بۆ بەستنی بەرهەمی گوند بە شارەوە ، واتە بە بازاڕەوە، کە ئەمەش لە ئابوری دا هەنگاوێکی تازەی پێشکەوتنی کۆمەڵە .

(5) دەباخانە : دەباغخانە : پێستی تیا چاكدەکرێ . چ بۆ ڕەوانەکردن و تیجارەت پێکردن و چ بـۆ پێـڵاو دروسـتکردن کـە ئەویش پیشەسازی یەکی خۆماڵی یە .

بێ گومان ئەم پێش کەوتنە ئابووری یەو ئەو هەوڵە سیاسی یە پێش کەوتنی زانیاری و ئەدەبیاتیشی لێ دەبێتەوەو چەشنە وریایی و هوشیاری یەك لە ناو دانیشتووانیشدا دروست دەکات • بە تایبەتی گەر ئەوەش بزانین ، کە سەرچاوەکانی مێژوو دەیگێڕنەوە : کەوا پاشای بابان کاتێ شاری دروست کرد هەواڵی بۆ هەموو دێهات و سەرتیرەکان نارد کە هەر لایە چەند ماڵ بنێرن بۆ ئەوەی لەم شارە تازەیەدا نیشتەجێ بن • دیارەکە هەر گوندەو هەر سەرتیرەیە ئەو کەس و خێزانانەیان ناردە شار ، کە حەزیان لە ژیانی شارستان و پێشکەوتن دەکردو لەگەڵ ئەو ژیانەدا دەگونجان و وەك دەڵێن شایانی ئەوەبوون ڕووی خۆیان و تیرەو گوندەکەیان لە بەردەمی پاشادا سپی بکەن •

ڕاستی یەکی علمیی ئەوتۆش هەیە کە لێرەدا هاتەدی • ئەویش ئەوەیە کە هەمیشە هوشیارترین دەستەی جوتیار ڕوودەکەنە شار ، ئەوانەی بتوانن لەگەڵ ژیان و ڕێك وپێکی ئیشی کردن و گوزەرانی کرێکاردا بگونجێن(٦) •

گەر ئەمە لە باسی زەحمەتکێشانی شاردا ڕاست بێت ، ئەوا بۆ سنعەتکارو بازرگان و توجاریش دەبێتە شتێك کە ڕووی داوە • زۆر لە پیاوە پیرەکانی سلێمانی و لە خێزانە کۆنەکانی باش ئەوە دەزانن کە هەریەکەیان لە کوێوە هاتوون و بۆچ ؟ • هەر سنعەتکارێکی کوردی

---

(٦) ئەم دەستەیە لە ناو فەللاحدا بە دەستەیەکی پێش کەوتوو و هوشیار دەزانرێن • بەڵام لە وڵاتانی پێش کەوتوودا • کە چینێکی کرێکاری پتەو و کۆنی تیایە • بە دەستەیەکی تازەو تا رادەیەك دواکەوتوو دەناسرێن • کە هوشیاری و ڕێك و پێکی کرێکاران شاش دەکەن •

دەستڕەنگین کە سنووری گوندو شارەکەی خۆی پێ تەنگ بوو بێ، هاتووە لێرەدا هونەری خۆی بنوێنێو پێش بکەوێ. سلێمانی بوو بە مەرکەزێك کە خاوەن پارەی زۆر شوێن بەو جێگەیەی بزانن کە سەرمایەکەیان بە ئازادی پەرەی تیابسێنێ. بۆیە لە کوردی هەمەدانو لە ئازربایجانیو جولەکەو کلدان ڕوویان کردە سلێمانی[٧] تەنانەت لە تۆماری یادگارا باسی زۆر مۆسیقاژەنو گۆرانیبێژیش هەیە کە بەم مەبەسە ڕوویان کردە سلێمانی.

لە ڕووی زانستو خوێندەواریشەوە هەر لە سەرەتاوە چەند مزگەوت دروست کراو مزگەوتی گەورە بوو بە مەڵبەندی خوێندنو بە سەرپەرشتیی پاشای بابانو لە پارەی میرنشینی ڕێوشوێن بۆ گوزەرانی سەدان فەقێ دانرا، کە لە هەموو کونجێکی کوردستانەوە دەهاتن.

فەقێی زانست خوازو و زیرەك بۆ خوێندن، مەلای لێهاتوو و هەڵکەوتوو بۆ دەرس ووتنەوە ڕوویان کردە ئەو مەڵبەندە. دیسان ئەوەش ئاشکرایە کە ئەو مەلا گەورانە لە کوێوە هاتنو بۆچ؟ وە چۆن هەندێکیان لە سلێمانیدا پێگەیشتنو بە ناو هەموو وولاتی ئیسلامدا ناوبانگیان

---

(٧) مێجەرسۆن هەوڵی ئەوەی داوە زۆر ناپەسندانە ئەم تێکەڵییەی خەڵکی سلێمانی لێك بداتەوە. بە چەشنێك کە بە سووکی تەماشای ئەو شارە نەبەزە بکرێت. کە ئەمە تەنیا لە دوژمنێکی وەك ئەو دەوەشێتەوە. جێی داخە کە هەندێ کورد ئەو ووتە ناشیرینانەی ئەو دووبارە بکەنەوە.

بڵاوبۆوه هەر لەم بارەیەوە کێشەی نێوان تەریقەتی قادریو نەقشبەندی بە شەقڵێکی پێش کەوتنی شار دەزانرێ(٨) •

قوتابخانەی ئەدەبی نوێ :

بێ گومان لەم زەوی‌یە بە پیتەداو لەم مەیدانە پێش کەوتووەدا ، بزوتنەوەیەکی ئەدەبیی تازەش بەرپا دەبێو پەیرەوێکی ئەدەبیی تازە یا چەند پەیرەو دێتەکایەوە •

گزنگ‌و مەشخەڵی پەیرەوێکی ئەدەبی تازە لە سلیمانی‌یەوە سەری دەرهێناو بوو بە ڕووناکی‌یەك کە تا ئێستا بەردەوامەو بەشی زۆری کوردستانی گرتەوە • یا ڕاستتر ئەوەیە (کە لە ڕووی زمانەوە) بوو بە ئەدەبیاتی ئەوانەی بە سێ دیالێکتی کوردی دەدوێن •

قوتابخانەی شیعری بابان ، کە هەندێ لە مێژوو نووسانی ئەدەب بە قوتابخانەی نالی‌ی دادەنێن‌و هەندێکیش لە باسی‌دا ناوی نالی‌و سالم‌و کوردی پێکەوە تۆماردەکەن • ئەو قوتابخانەیە گەر لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە گەلێك دیمەنی لە ئەدەبیاتی ئەمڕۆماندا نەمابێ • ئەوا فۆرمی ئەدەبیاتی ئەمڕۆمان هەر بەرەوپێش چوونی مێژوویی فۆرمی ئەدەبیی ئەو

---

(٨) تا ئێستا لێ‌کۆڵینەوەیەکی عیلمی‌ی ئەم کێشەیەمان نی‌یە کە مەسەلەکە ببەستێ بە ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌ی کوردەواری‌و بە پلەی ئەوسای کوردایەتی‌یەوە • تا ئێستاش لێ‌کۆڵینەوەی ڕاستەقینەی ژیان‌و بیرو بزوتنەوەی ئەو رابەرو ڕۆشن بیرەی کورد پشت گوێ خراوە ، کە بە شەهیدێکی گەورەی بیروباوەڕ دەژمێررێ مەبەس مەولانا خالیدی نەقشبەندی‌یە • کە بە زۆر ئاوارەو دەربەدەر کراو لە دوور وولات بە ڕشانەوە کۆچی‌کرد (١٢٤٢هـ) •

قوتابخانەیەیە ، بە تایبەتی ئەو زمانەی کە ئەدەبیاتەکەی پێ‌دەنووسرێ، هەر ئەو زمانە ، تازە پتەوەیە کە ئەو قوتابخانەیە کردبووی بە کەرەسەی دەربڕینی ناوەڕۆکەکەی‌و بە هۆی داڕشتنی فۆڕمی تایبەتی‌ی خۆی • گەر گۆڕینێکیش لە زمانی ئەدەبیاتی ئەمڕۆمان‌و ئەو قوتابخانەیەدا ببینین ، ئەوە هەر ئەو گۆڕرانەیە کە مێژوو و سروشتی پێشکەوتن دروستی‌کردووەو دەبێ ڕووبداو سەرچاوەی یەکەمی ئەو پێشکەوتن‌و بەرەوپێش‌چوونەشی لە زمانی ئەدەبیاتی ئەمڕۆماندا هەر ئەو ڕۆشنی‌و تازەگەری‌و دینامیکێتی‌یەیە کە لە زمانی ئەدەبیاتی دەوری بابان‌دا هەبوو و دەستی پێ‌کرد •

ئەو زمانە کوردی‌یەی ، یا ووردتر ئەوە بێژین ئەو دیالێکتە کوردی‌یەی لە سەرەتاوە شیعری نالی‌و سالم‌و کوردی‌ی پێ‌نووسرا ، تەواو ئەو دیالێکتە نەبوو کە خەڵکی سلیمانی پێی دەپەیڤین • بەڵکو هەر وەك خەڵکی سلیمانی خۆیان تێکەڵ‌بوون‌و گەر شێوەی قسەکردنیان تەئسیری چەند دیالێکتی جیاوازی کوردیشی تیا دیار نەبووبێ • ئەوا چەند بەشە دیالێکتێ هەر کاری تێ‌کردووە • هەروەها ئەم تێکەڵی‌یە لە زمانە ئەدەبی‌یەکەشدا هەر دیاربوو •

هونەرمەندی‌و وەستایی دامەزرێنەرانی ئەو قوتابخانە ئەدەبی‌یە ، توانایەکی وای بەخشی بە ئەدەبەکەیان ، کە زوو بڵاوبێتەوەو باش بچێتە دڵەوەو کار بکاتە سەر شاعیرانی ناوچەی‌تری کوردستان‌و ئەو دەنگەی لە سلێمانی‌یەوە بەرزبۆوە ، دەنگی‌دایەوەو دەنگ دانەوەکەشی لە یەکەم

پلەدا لە ناوچەی سۆرانەوە[٩] بوو •

هەر لەو سەردەمەدا شیعری حاجی قادری کۆیی (١٨١٥ – ١٨٩٧)و ئەحمەد (١٨٣٦ – ١٨٨٦)و کەیفیی جوانڕۆیی لە خاکی سۆرانەوەو مەجدی (١٨٤٩ – ١٩٢٥) لە ئەردەلانەوەو کۆمەڵێ شاعیری تری ناوچەی سنەو موکریان هەر بەو چەشنەیان نووسیوە کە نالیو هاوەڵەکانی نووسیویانە • واتە : پشت بە گەلێك بەڵگەی ئەدەبی دەتوانین بڵێین ئەو زمانە ئەدەبی‌یەی لە سلیمانی‌یەوە هەڵقوڵی هەر لە سەرەتای دروستبوونیا زمانی ئەدەبیی هەر چوار بەشە دیالێکتەکەی کرمانجیی خواروو بوون • واتە : سلیمانیو سنەو سۆرانو موکریان • ئەوساشو ئێستاش لە ئاخافتنی رۆژانەیاندا ئەوەندە جیان کە هەریەکێ لەوان ناوبنێن بەشە (دیالێکت) ، بەڵام ئەوساشو ئێستاش هەر بە یەك زمانو یەك چەشن نووسیویانە •

گەر باری سیاسیی لوڕستانو لەناوچوونی میرنشینی بۆتانو پاش ئەوەش هێرشی جانەوەرانەی کەمالی‌یەکان وای کردبێ کە مەشخەڵی شیعری بابەتایەرو شیعری کرمانجی ژووروو ، یا بڵێین ئەدەبیاتی بۆتان کزبێت ، یا لەناوبچێو تەوژمی شیعری بابان وای کردبێ کە زۆر لەوانەی هەورامی نەبوونو بە هەورامی شیعریان دەووت ، یا تەنانەت خوێندەوارانی

---

(٩) . تا ئێستا زۆر نووسەر بە هەڵە بە هەموو (کرمانجی خواروو) دەڵێن (سۆرانی) ، کە سۆران هەر بە ناوچەی میرنشینی سۆران دەووترێو شێوەکەی بەشێکە لە چواربەشی دیالێکتی کرمانجیی خواروو ، واتە (سلیمانی ، سنە ، موکریان ، سۆران) •

هەورامانیش ئەم شێوە تازەیەی نووسین بە شێوەی ڕەسمیی ئەدەبیـــات بناسن و هەورامی بەجێبێڵن • ئەوا مەشخەڵی شیعری بابان نەهاتە کزیو جاروبار هەر گەشەی دەسەندو هەر پێش دەکەوت و گەر جاروبار کپ بوو بێ ، ئەوا هەر ماوەو ڕێگەی خۆی نەگۆڕیوەو ڕووداوی کۆمەڵایـــەتیو سیاسی جاروبار گیانێکی تازەی کردووە بە بەریا •

داگیرکردنی عوسمانی :

نزیکیی خاکی بۆتان و تەنانەت بادینانیش وای کردووە کە دەسەڵاتی تورك یەکسەر بگاتە هەموو کونجێکی ژیانی ئەو دوو میرنشینە پێشـــووەی کـــورد •

داگیرکردنی عوسمانی لە فەرهەنگی سیاسەتدا بەرامبەر بە نەزانیو نەخۆشیو دواکەوتنە • بەم جۆرە لە هەموو خاکی داگیرکراوی کوردداا ، عوسمانییەکان دەستیان دایە کوژاندنەوەی هەموو مەشخەڵ و چرایـــەکی زانیاری • لە جزیرەو ئامێدیو ئاکرێو شووش و باڵەتەو سلیمانیو گەلێ شوێنی کوردستان مزگەوتە گەورەکان جێگەی خوێندن و ســەرچـــاوەی زانست و ئەدەبیات بوون • بەڵام داگیرکەری عوسمانی ئەو مەشـــخەڵەی فەمراندو گەر بۆ خاپاندن و دەسەڵات پتەوکردنی خۆیان کاریان بە ئاین و مزگەوت بووبێ • ئەوە هـــەوڵی ئەوەیان داوە کـــە لـــە جێگەی دەنگی موناقەشەو زانین ، دەنگی دەف و لە جێگەی چرای زانست بریســــکەی شیرو زرکی دەرویشی تیادا جێگیربێت •

ناوچەی سلیمانی ، هەرچەندە زۆر کارەساتی دی کـــە ببێتە هـــۆی دواکەوتن و ڕاگرتنی بەرەوپێشچوونەکەی دەوری بابان • بەڵام لەگـــەڵ

ئەوەشدا هەندێ هۆ هەبوو کە ئەو مەشخەڵەی لە کوژاندنەوە ڕزگارکرد •

دووریی سلیمانی لە پایتەختەوەو بە زەحمەت گەیشتنی سوپاو سەربازی عوسمانی(١) ، وای کردبوو کە هیچ کاتێك لە سلیمانیدا دەسەڵاتێکی پتەوی عوسمانی دیار نەبێت •

گەر شێخی نۆدێ لە دەوری باباندا بە یەکێ لە کۆڵەکەکانی زانست بزانرێ • ئەوا کاك ئەحمەدیش لەم دەورەدا بەوەی تەریقەتو زانینی لە یەك دا ، وای کرد کە ئەو مەشخەڵە نەکوژێتەوە • تەنانەت بەڵگە زۆرە کە پاش ڕوخاندنی بابانیش هەر بە کوردی دەرسی دەووتەوە • عوسمانییەکان ـ بۆ بەڕێوە بردنی دەستگای دەوڵەت پێویستیان بە چەند قوتابخانە هەبوو ، کە کادرو فەرمانڕەوایان بۆ پێ بگەیێنێت • بۆ ئەوەش کە خەڵکی هەندێ لای ئیمپراتوریەتەکەش بە چەند دەستگایەکی ئەوتۆ پێدەنگ بکەن کە خۆشیان سوودی لێ ببینن ـ لە پاڵ دانشگای سوڵتانیو عەسکەریی ئەستەمبوڵدا لە چوار شاری ئیمپراتۆریەتدا چوار قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەرییان کردەوە • کە بۆ ئەو کاتە لە ریزی پلەی سانەویی خوێندنی ئەمڕۆ دەژمێررا ، هەرچەندە ڕادەی

---

(١) لەم بارەیەوە یادداشتەکەی مێجەرسۆن گەلێك شتی سەیر دەگێڕێتەوە • تەنانەت سەربازی عوسمانی لە ترسی هەمەوەند هەر نەیتوانیوە ڕێگەی سلێمانی بگرێتو زۆر بە زەحمەت گەیشتۆتە ئەوێ •

خوێندنەکەی زۆر لەوە بەرزتر بووە • یەکێ لەم چوار روشـــــدیەی عەسکەری یە بەر شاری سلێمانی کەوت(٢) •

ئەم قوتابخانەیە ، هەر وەك پێش کەوتنەکەی پێشووی دەپاراست ، هەروەها بناغەی خوێندنی هاودەمو تازە بابەتیشی یەکەمجار لە سلیمانیدا بەڵکو لە هەموو کوردستاندا دامەزراندو هەر لێرەدا کۆمەڵێ قوتـابی پێ گەیشتن کە دوایی ڕوویان کردە ئەستەمبووڵو خوێندنیـان تەواوکردو زۆریان لەمەودوا بوون بە کەسی وا کە لە مێژووی سیاسیو کەڵچەرو ئەدەبیاتو زمانەوانیو مێژوونووسینەوەی کورددا ناویان بدرەوشێتەوە • هەروەك کاربەدەستی وایان تیاهەڵکەوت کە لە ئەستەموولدا پایەی زۆر بڵندی هەبێو لە ڕووی شارستانیو کەڵچەرەوە هەوڵی ئەوە بدات گـەر خزمەتی هەموو کوردستانیشی پێ نەکرێ ، ئەوا خزمەتی سلیمانی بکات •

داگیرکردنی ئینگلیز :

ئەوەی دەربارەی داگیرکەری عوســـــمانی دەووترێ ، دەربـارەی داگیرکەری ئینگلیزیش ڕاستە • دەسەڵاتی ئیمپریالیزمی ئینگلیز هەر لـە ڕۆژی خۆیەوەو تا ئەمڕۆش یەکەم سـەرچاوەی مـاتـەمو کارەسـات و دایەش کردنو دواکەوتنی کوردستانە •

بەڵام ڕیکەوتێکی سەیری مێژوو وای کرد کە یەکێ لە کوڵەکەکانی ئەم تاوەی ئیمپریالیزمی ئینگلیز کە مێجەرسۆنە ، لـە پـاڵ ئـەو هـەموو دوژمنایەتی یەدا کە لەگەڵ کوردی کردو لە پاڵ ئەوەدا کە مێژوو بە یەکەم

---

(٢) ئەمچوار قوتابخانەیە لە ئیزمیرو شامو بەغداو سلێمانی بوون •

دوژمنی سەرداری نەتەوەی کوردو ڕابەری دەیـــان ســـاڵی خـــەباتی شێخ مەحموودی حەفیدی دەزانێ ، هەندێ خزمەتی زمـــانی کوردیش بکات‌و لە دەوری ئەودا ئەو تەوژمی ئەدەبیات‌و زمان پوختە کـــردنـــەی دەوری بابان بەرەوپێشەوە بڕوات(٣) •

فەرمانڕەوایی شێخ مەحموود :

ئەم تەوژم‌و پێش‌کەوتنە کاڵای ماندوویی لە ساڵی **١٩٢٢** دا کردەوەو پشتینی بە ئاسوودەیی ڕۆیشتنی تا ماوەیەك لێ‌بەست •

ساڵی **١٩٢٢** لە مێژووی کورددا سەرباسێکی زێڕینە • گـەر لـــە مێژوودا ئەو ساڵە بێت کە لە ناوچەیەکی کوردستانا یەکەم قەوارەی تازە بابەتی کورد دامەزراو شێخ مەحموودی پێشەوا بە ڕەسمی بە مـەلیك مەحموودی یەکەم • ئەوا بۆ ڕۆشن‌بیری‌و خوێنـدەواری‌و کـەلچـەری کوردی ، بە ساڵی ڕەسمی‌ی لە دایك‌بوون دەژمێررێ‌و لـــەو ســـاڵــەدا ئاواتەکەی خانی هاتەدی‌و زمانی کوردی بە ڕەسمی نـاسـراو وەك ئـەو دەیفەرموو : « نەقدێ مـە بوو بە سـکەی مەسکووك » • لـە ڕۆژانی پاشایەتی‌ی شێخ مەحموودا زمانی کوردی بە ڕەسمی بوو بە زمانی دائیرەو دەستگای دەوڵەت‌و قوتابخانە • هەر (شێخ) لە دەست‌بەسەری هیندستانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی قوتابی‌ی کورد یەکەم سروودی خۆیان بە کوردی بۆ ووت(٤) • یەکەم جار بوو لە مێژووی قوتابخانەی تازەو هاودەمدا زمانی

---

(٣) لەم بارەیەوە تەماشای ئەوە بکە کە نووسەری ئـەم نـامـەیە لـــە حوزەیرانی ١٩٧٠دا لە (التآخی)دا بەئیمزای (ع) نووسیویە •

(٤) ڕەفیق حیلمی لە یادداشتەدا باسی ئەو سروودە دەکات کە شاعیری ناودار زێوەر لەبەرەوپیرچوونی شێخدا بۆ قوتابیانی نووسیبوو •

کوردی زمانی ڕەسمی بێت •

ڕۆژنامەگەریی کوردی لەم دەورەدا چالاکانە پەرەی سەند • شیعرو ئەدەبیات بوو بە چەکی پاراستنی شۆڕش و ئەو قەوارەیەی کورد • ئەو زمانەش کە لە هەموو ئەم کەین و بەینەدا بەکاردەهێنرا هەر ئەو شێوەکوردییە بوو کە لە ڕۆژانی نالیدا دەستی پێکردبوو و لە دەوڵەتی هەردوو داگیرکەردا پەرەی سەندبوو •

دەوڵەتی عیراق :

پاش ئەوەی جارێکیتر داگیرکەر هاتەوەو (شارەزوور بۆوە بە دەریای خوێن و سلیمانی گەمییە ڕەنگ)و دەسەڵاتی شێخ مەحموود پاش نزیکەی ساڵێک لەناودراو ناوچەی سلیمانی کرا بە لیوایەکی مەملەکەتی عیراق کە تازە فەیسەڵی یەکەم هێنرابوو و کرابوو بە مەلیکی•

پاش ئەوەش لە ناوچەی سلیمانیدا خوێندن و زۆر کات کاروباری ڕەسمیی دەسگاکانی دەوڵەت بە کوردی هێڵرایەوە •

لەو ساوەو تا ئێستا شەش پۆلی سەرەتایی بە کوردی دەخوێنرێ •

ڕۆژنامەو گۆڤارو کتێبی کوردی لەم ناوچەیە هەر نەبڕاوە • فراوانبوون و پەرەسەندنی یا کەمبوونەوەو کزبوونی بەستراوە بە تیژبوون و هێواشبوونەوەی هێرشی ڕژێمی کۆنەپەرستیی ئەو سەردەمانەوە • بەڵام بە هیچ جۆرێک تا ساڵی ١٩٦١ ساڵێک ڕانەبوردووە کە ئەم ناوچەیە چاپەمەنیی کوردیی تیانەبێ •

هەر وەك لە ڕۆژانی باباندا ئەم تەوژمی زمان و ئەدەبیاتە

ناوچەکانی تری کرمانجیی خوارووی گرتەوە ، هەروەها لەم دەورانەشدا ئەو دیمەنە هەر بینراوە • زۆر بەسەرتێکچوونی دەسەڵاتی شێخ مەحموددا رانەبوردبوو کە حوزنیی موکریانی چاپخانەی (زاری کرمانجی)ی هێنایە رەواندزو کردی بە دەسگایەکی ئەوتۆی ڕۆشنبیریی کوردی کە تا ئێستا هەر لەکاردا بێت •

لە ناوچەی کەرکوكو هەولێردا بەگشتی یا لە هەندێ شوێندا ، هەمیشە یا ناوبەناو بە کوردی خوێندن هەر هەبووە • هەموو ئەم نووسینو ئەدەبیاتو خوێندنەش هەر بەو زمانە ئەدەبی‌یە بووە کە لە سلیمانی بەکارهێنراوە • بۆ ناوچەی هەورامانیش ، هەر وەك تەوژمی ئەدەبیاتی بابان وای‌کرد کە زۆر لەوانەی هەورامی نەبوونو بە هەورامی یا بڵێین بەشێوەی گۆران دەیانووسی وازی‌لێ‌بێنن‌و بەو شێوە تازەیە بنووسن لەم دەورەدا خوێندنی کوردی هەر لە زووەوە چووە ناوچەی هەورامانی خواروودوەو هەر لەو کتێبانەشدا کە لە سلیمانی دەخوێنران ، بەم جۆرە لە هەوراماندا کۆمەڵێ خوێندەوار پەیدابوو کە بە تەواوی بەو شێوە ئەدەبی‌یە بخوێنن‌و بنووسن • باری بەرەوپێش‌چوونی ژیانی ئابووریش وای‌کرد کە ناوچەی هەورامان نەتوانێ لەو قاوغە ئابووری‌یە کۆنەی خۆیدا بژی کە جاران تیادا بوو ، واتە بێ پەنا بردنە بەر بەرهەمی کشتوکاڵو پیشەسازیی هیچ جێگەیەکی‌تر بتوانێ بژی بۆیە لە ئەنجامی تێکەڵیی تازەی ئابووری‌و بازرگانی‌یەوە وای لێ‌هاتووە کە زوربەی خەڵکی هەورامان هەردوو شێوە باش بزانن • هەر وەك سروشتەکەی هەورامان خۆی کەوا هەڵکەوتووە کە بۆ کشتوکاڵ دەستنەداو دەستی‌پیشەسازی‌و هاوینەهەوار ئاوەدانکردنەوە هێشتا نەك هەورامان

بەڵکو هەموو کوردستانی نەگرتۆتەوە ، ئەمە وای کردووە کە خەڵکی هەورامان لە پاڵ توجارەتدا (لە دەرەوەی هەورامان) ڕووبکەنە خوێندەواری و فەرمانبەر پێ گەیاندن • لە ئەنجامی ئەمەدا وای لێ هاتووە گەر جاران لە سلیمانی یەوە فێرکەر دەچوو بۆ هەورامان و بە شێوەی سلیمانی خەڵکی ئەو ناوچەیەی فێردەکرد • ئێستا زۆر لەفێرکەرانی ناوچەی هەڵەبجەو تەنانەت سلیمانی هەمووی و تا ناوچەی سۆرانیش خەڵکی هەورامان بن و هەر بەو شێوە یەکگرتووەی خوێندن دەرس بڵێنەوە، گەر کەسی ئەوتۆشیان تیاهەڵبکەوێ کە خەریکی نووسین و ئەدەبیات بێ ئەوە ئەویش هەر بەو شێوە یەکگرتووە دەنووسێ بە شێوەکەی خۆی نا(٥) •

بۆ ناوچەی سنەو موکریانیش ـ هەر وەك لەوێش هەر لە سەردەمی بابانەوەو پاش کزبوونی شیعری دیالێکتی گۆران هەر لەسەر پەیرەوەکەی

---

(٥) لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا ناوی گەلێ نووسەر دەبینین کە خۆیان کەلهوڕن یا کرماشانین و (لەجیاتی شێوەی خۆیان) هەروەك نووسەرانی تری گەلاوێژ نووسیویانە • هەروەك یەکێ لە نووسەرە گەورەکانمان کە مەلا جەمیل بەندیی ڕۆژبەیانی یە ، شێوەی قسەکردنی خۆی (ڕۆژبەیانی)یە کە بەشێکە لە دیالێکتی گۆران • بەلام نووسینەکەی کە هەر بەم زمانە ئەدەبی یە یەکگرتووەی ئێستای ئێمەیە دەیخاتە ریزی نووسەرانی گەورەو ئەو نووسەرانەشەوە کە کوردی باش دەنووسن • هەروەك لە ناو خەڵکی هەوراماندا ئێستا نووسەرو شاعیر هەر بەم زمانە ئەدەبی یە دەنووسن و دەتوانین لەوانە ناوی ئەم خاوەن بەرهەمانە ببەین : شێخ محەمەد ئەمین کاردۆخی ، حەمە کەریم ڕەمەزان ، دانای هەورامی ، ڕەشید هەورامی ، عوسمانی هەورامی •• هتد •

(نالی‌و سالم‌و کوردی) شیعر دەستی‌پێ‌کرد ، هەر لەو کاتـــەوەو تـا ئێستاش ئەم پەیڕەوە هەر بەردەوام بووە • ئەو شتانەی لە ناوچەی سـنە دەنووسرێن‌و دەگەنە ئێمە ، یا ئەو نووسەرانەی خەڵکی ئەو ناوچەیـە کە لەو گۆڤار یا ڕۆژنامانەدا دەنووسن کە جاروبار لە ئێرانا ڕێگەی پێ‌دەدرێ یا جاروبار کوردی ئێران لە دەرەوەی وولات دەری دەکەن هــەر بـەو شێوە یەکگرتووە دەنووسن • ئەم بریارە زۆر قووڵترو فراوانتر بەسـەر خەڵکی موکریاندا دێتەدی • چونکە ناوچەی موکریان لەپاڵ ئەوەدا کـە مێژووی ئەدەبیاتەکەی ئەم دوو سەدەیەی لەگەڵ ناوچەی ســــۆران‌و سلیمانی‌و سنەدا جیاناکرێتەوە • ئەویش وەك سلیمانی ساڵێکی گەشـەدارو زێرین لە مێژووی نیشتمانپەروەری‌و سیاسی‌ی‌دا هــەیـە کـــە کـارێکی تەواوی‌کردە سەربزوتنەوەی ڕۆشن‌بیری‌و سەر ئەدەبیات کە تا ئێســـتا تەئسیری هەر مابێ •

کۆماری کوردستان :

ئەو ساڵەش ساڵی دامەزراندن‌و دەسەڵاتی کۆماری کوردستانە کـە مەهاباد پایتەختی بوو و زۆری دەسەڵاتی لە ناوچەی موکریان‌دا بوو •

مێژوو نووسان د‌ەتوانن زۆر شتی ڕەنگین دەربارەی ئەو مـــاڵـە بنووسن‌و نیشتمانپەروەران‌و شاعیران‌و شۆڕشگێرانیش لە تۆماری یادگـارا زۆر وێنەو تابلۆی ئازایەتی‌و فیداکاری بۆ بەجێ‌بهێڵن • بــەڵام بۆئـەم باسەی ئێمە ، ساڵی١٩٤٦ ئەو ساڵەیە کە زمانی کوردی بە زمانی ڕەسمی‌ی ئەو ناوچەیە ناسرا کە دەسەڵاتی کۆماری کوردستانی تیابوو • فەرمـانی سەر کۆمار بەو زەمانە دەردەچوو کاروباری دەســتگای دەوڵــەت بـە

کوردی‌بوو ، قوتابی‌ی کورد به زمانی زگ‌ماکی خۆی که‌وته خوێندن • تاقه چاپخانه‌که‌ی (کوردستان) له مه‌هابادا که‌وته‌گه‌ڕو هه‌موو شتی بۆ کاروباری کۆمارو قوتابخانه چاپ‌ده‌کردو کتێب‌و گۆڤارو ڕۆژنامه‌ی کوردی که‌وتنه ده‌رچوون •

ئه‌و زمانه ئه‌ده‌بی‌یه‌ش که بۆ ئه‌م مه‌به‌سانه به‌کارده‌هێنرا هه‌ر ئه‌و زمانه بوو که له ده‌وری بابانه‌وه گه‌شه‌ی سه‌ندبوو • ته‌نانه‌ت له ڕووی خوێندنه‌وه هه‌ر به‌رهه‌می ته‌جروبه‌ی بیست‌وچوار ساڵه‌ی ناوچه‌ی سلیمانی براو به پوخته‌یی له‌وێ سوودی لێ‌بینرا • هه‌ر وه‌ك له ڕۆژنامه‌و گۆڤاره‌كانی كۆماره‌كه‌شدا کاری ئه‌م ته‌جروبه‌یه زۆر دیار بوو(٦) •

له‌م ساڵه‌دا ڕێڕه‌وی دوایی به یه‌ك‌شێوه نووسینی موکریان له‌گه‌ڵ سێ‌به‌شه دیالێکته‌که‌ی‌تری کرمانجی‌ی خواروودا جێگیربوو و وای لێ‌هات که هه‌ر وه‌کو تا ئێستا ده‌نگی سروودی ئه‌و سه‌رده‌مه له گوێی ئه‌و لاو و کاڵانه‌دا ده‌زرنگێته‌وه که ئه‌و سه‌رده‌مه‌یان به قوتابێتی یا گه‌وره‌یی دیوه • هه‌روه‌ها ته‌ئسیری جێگیربوونی ئه‌و شێوه نووسینه‌ش له به‌رهه‌می ئه‌و نووسه‌رو شاعیرانه‌دا دیاربێ که له‌و ناوچه‌یه‌دا پێ‌ده‌گه‌ن یا له بنه‌چه‌دا

---

(٦) هه‌روه‌ك ڕابه‌ری ئێستای بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد مسته‌فا به‌رزانی له‌گه‌ڵ جه‌نگاوه‌ره به‌رزانی‌یه‌کاندا چووه مه‌هابادو بوونه یه‌که‌م شوره‌ی پته‌وکردنی ئه‌و کۆماره ، هه‌روه‌ها له کوردستانی عیراقه‌وه گه‌لێك خوێنده‌وارو نووسه‌رو مامۆستا چوونه مه‌هابادو له ده‌سگای فێرکردن‌و ڕۆژنامه‌و نووسینی کۆماره‌که‌دا جێگه‌ی دیاریان هه‌بوو •

لەوێوە هاتوون[٧] •

زمانی ئێستای ئەدەبیات :

کەواتە ـ ئەم شێوە نووسینەی ئێستا لە بەشی زۆری کوردستانی عیراقو ئێراندا پێی دەخوێنرێو دەنووسرێو زمانی ئەدەبیاتە ، شێوە نووسینێکی یەکگرتووی کوردی‌یە کە هەموو خاوەنانی کرمانجی‌ی خواروو (سنە ـ سلیمانی ، سۆران ـ موکریان)و نووسەرانی کوردی (گۆران)و هەندێ نووسەری کوردی لوڕ[٨] بەکاری دەهێنن • ئێمە ناتوانین بە هیچ جۆرێك بەم شێوە ئەدەبی‌یە بڵێین : شێوەی سلیمانی ، چونکە هەر وەك نووسینەکە خۆی ، تەنانەت نووسینی شاعیرانو نووسەرانی شاری سلیمانیش لەگەڵ قسەکردنی ناوماڵیاندا جیاوازی‌یەکی بچووکی هەر هەیە • هەروەها ووردە ووردە گەلێك ووشەی ئەم بەشە دیالێکتو دیالێکتانەی تری تێکەڵبوو هەر وەك هەندێ بنەڕەتی گراماتیکی‌ی ئەوانیش جێی خۆی تیایدا دوزیوەتەوەو هەندێ لە جیاوازی‌یەکانی فۆنەتیکی خەڵکی سلێمانیش لێرەدا جێگەی نەبۆتەوە •

---

(٧) لە کوردستانی عیراقدا چەند نووسەرمان هەیە کە لە بنەچەدا موکریانینو نووسینیان شەقڵی ئەو لە موکریانەوە هاتنەی تیادا دیارە • هەروەك لە کوردستانی عیراقدا ژیان لە شەقڵی موکرێتی‌ی نووسینی گیوی موکریانی‌و هەژارو حەسەنی قزڵجی‌و رەحمانی زەبیحی‌ی نەگۆڕیوە •

(٨) دیارترین نووسەر لەناو کوردی لوڕی عیراقدا نووسەر کامیل حەسەن بەسیرە کە نووسینە کوردی‌یەکانی هەر بەم زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەیە •

زمانی ئەدەبی ی یەکگرتوو لێرەدا لە سەرچاوەیەك دەچێ : کە لە سەرەتاکەیدا ، واتە لە ژێر زەمیندا ، چ لەدیمەنو تامو پێکهاتنیدا هەر ئاوی ڕوونەو بریتی یە لە دوو بەش هایدروژینو بەشێك ئۆکسجین (H_2O) بەڵام کە ماوەیەك بە ژێرزەمیندا دەڕوا زۆر ڕەگەزی تری تێکەڵ دەبێو تا لووتکەی تێربوون لە ئاوەکەدا دەتوێتەوەو کە بە ڕەگەزی تر گەیشت هەندێ لە تواوەکەی پێشوو دادەنێو هەندێ شتی تر دەتوێنێتەوە • تا لە ئەنجامداو لەو کاتەدا کە هەڵدەقووڵێ لە ئەنجامی ئەنالیزدا هەر (H_2O) دەرناچێ ، بەڵکو شتێکی تر دەردەچێ کە ڕەگەزی یەکەمی ئاوە ، هەرچەندە دیمەنی دەرەوەو ڕەواڵەتی هەر لە ئاوی سادە یا لە ئاوێکی پەتی ڕوون دەچێ •

بەم چەشنە ئەو زمانە ئەدەبی یەی ئێستا بووە بە زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی ناوچەیەکی فراوانی کوردستانو ئەو کوردانەی بە سێ دیالێکتی کوردی دەدوێن بەو زمانە دەخوێننو دەنووسنو زمانی نووسینی ئەدەبیاتیانە • ئەو زمانە لە سەرەتاوە لە شاری سلیمانی دا بوو بە زمانی ئەدەبیاتو بڵاوبۆوەو هەموو ئەو تێکەڵبوونو تواندنەوەو ڕۆچوونەی بەسەردا هاتووە کە بەسەر زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی هەموو گەلاندا دێت ، تا دەبێتە زمانی ئەدەبی ی هەموو نەتەوەکە • ئەم زمانە لەگەڵ شێوەی قسەکردنی شاری سلیمانی دا جیایی هەیە ، هەرچەندە ڕەواڵەتەکەی هەر شێوەی ئەو شارەی پێوە دیارە •

بەڵام ئایا ئەم زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووە بووە بە زمانی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی کورد ؟ گەر نەبووە دەبێ بپرسین – ئایا نەتەوەی کورد ئەمڕۆ دوو زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی هەیە یا یەك ؟ ئایا زمانی ئەدەبی‌ی کوردی کردن بە دوو لەگەڵ ڕێڕەوی مێژووی نەتەوەی کوردو قانزاجی زەحمەتکێشانی ئەو نەتەوەیەدا دەگونجێ یا نا ؟ ئایا پەیداکردنی دوو زمانی ئەدەبی لەگەڵ پیداویستەکانی بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورد (کوردایەتی)دا یەکە ؟ گەر یەك نەبێت ئەو چەشنە هەوڵە لە مێژووی نەتەوەی کوردو کوردایەتی‌دا بە چی دەژمێررین ؟ پاش وەڵامی ئەمانە ئایا ئەم زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووەی ئێستا لە قاڵبی ئێستایدا لێی‌دێو دەتوانێ ببێ بە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی هەموو نەتەوە ؟ وە چۆن دەتوانین ئەو ڕێبازە بدۆزینەوە کە مێژوو بۆ دروستبوونی زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی داناوەو چۆن ئەمەی ئێستا وا لێ‌دەکرێ کە ببێ بە بنکەی پەیدابوونی ئەو زمانە ؟

لەم لاپەڕانەی دوایی‌دا هەوڵ دەدەین بە پێی ڕای‌خۆمانو بە پێی ئەو باوەڕەی لە ئەنجامی خوێندنەوەو تەجروبەوە پەیدابووە وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە •

ئایا زمانێکی ئەدەبی یەکگرتوومان هەیە ؟

یەکەم : وەك ووتمان ئەم زمانە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی ئەوانەن کە بە هەموو بەشەکانی کرمانجی‌ی خواروو دەدوێنو ئەوانەی بە دیالێکتی گۆران دەدوێنو تا ڕادەیەکیش ئەوانەش کە بە لوڕی

دەدوێن • بەڵام ئەم شێوە نووسینە ئەدەبی‌یە هێشتا نەبووە بە شـــێوەی نووسینی ئەوانەی کە بە کرمانجیی ژووروو دەدوێن ، کـە ئەمان لـــە ڕووی ژمارەوە بەشی زۆرتری کوردن • هەرچەندە هەندێ شـــاعیرو نووسەری ناوداری ئەوتۆشمان هەیە کە شێوەی ئاخافتنی ماڵەوەیان یەکێکە لە بەشەکانی کرمانجیی ژووروو بەڵام نووسینیان هەر بەم زمانەیە کـە لای ئێمە بووە بە زمانی نووسین‌و خوێندن‌و ئەدەبیات[٩] •

کەواتە ئەم زمانە نەبووە بە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی هـــەموو نەتەوەی کورد • بەڵام هـــەر وەك نەبووە بەو زمـــانـــە یەکگرتووە ، هەروەها ناتوانین بڵێین ئێستا کورد دوو زمانی ئەدەبی‌ی یـــەکگرتوویـــان هەیە • چونکە هەر لەو کاتەدا کە ئەم زمانە لە دەوری بابانەوە تا ئێســـتا زمانی ئەدەبی‌ی ناوچەیەکی گەورەی کوردستانەو لە ساڵی (١٩٢٢)ەوە تا ئێستا زمانی خوێندن‌و نووسینی بەشی زۆری ئەو ناوچەیەیە • هەر لەو کاتەدا شێوە زمانێکی‌تر نابینین کە لە دەوری بابانەوە تا ئێستا بەو شـــێوە فراوانەو بەو بەردەوامی‌یە زمانی ئەدەبیات بێت‌و لە هیچ شـــوێنێکی‌تری

---

(٩) جگەرخوێنی شاعیری ناودار لە دیوانەکانی‌یا چەند پارچەی هـەیـە کە بەم زمانە ئەدەبی‌یە نووسیوی‌یەتی (بە شێوەکەی خۆی نـا) ، هەروەك لە ناو زاناو نووسەرانی بە دیمەنماندا دوکتـۆر ڕەحمانی قاسملو قسەی ماڵەوەی کرمانجیی ژووروووە ، بەڵام نووسینەکانی هەر لەوکاتەوە کە لە ڕوژنامەی کوردستاندا دەینووسی (١٩٥٤) تا ئێستا لە نووسینی شاعیرو نووسەرانی موکریان جیاناکرێتەوە • (قەدری جان)ی شاعیریش بە تەئسیری گۆڤاری گەلاوێژ هەمیشە بە چەشنێك شیعری نووسیوە کە زۆرترین کورد تێی‌بگەن‌و زۆرتر هەر ووشەی هاوبەش بەکاردێنێ •

کوردستان‌دا بە کوردی خوێندن نی‌یەو زمانی کوردی بە ڕەسمی نەناسراوە تا شێوەیەکی‌تری لەمە بەدەر ببێتە زمانی یەکگرتوو با لە ناوچەیەکی تەسکیشدا بێت •

بەڵێ - بەشی بۆتانی(١٠) کرمانجی‌ی ژووروو لە دەورێکداو تا کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم لە ناوچەی خۆیدا زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو بووەو ئەدەبیاتی لە کاتێکدا پێ‌نووسراوە کە ناتوانین بلێین خوێندن‌و نووسین بەکوردی هەبووە ، چونکە زمانی ڕەسمی‌ی خوێندنی مزگەوت (کە تاقە شوێنی خوێندن بووە) ، عەرەبی‌و تا ڕادەیەکیش فارسی بووە • بەلام ئەو زمانە ئەدەبی‌یە پاش لەناوچوونی میرنشینی بۆتان‌و بادینان کشایەوەو پەرەی‌نەسەند • هەرچەندە تاکوتەراو تا ئێستاش شاعیر هەبووە

---

(١٠) بەشی گەورەو ڕەنگینی ئەدەبیاتی کرمانجی‌ی ژووروو بە بەشی بۆتانی ئەو دیالێکتەیە ، هەرچەندە شاعیرەکان خۆیان خەڵکی بۆتان نەبوون • واتە لەو دەورەدا بەشی (هەکاری‌و بایەزیدی‌و ئاشتایی‌و بادینانی) لە ئاخافتندا بەکارهێنراوەو بەشی (بۆتانی) لە نووسیندا بۆ نموونە : مەلای جزیری - لە بۆتان - ژیاوە فەقێی تەیران (هەکاری)یە ، عەلی‌حەریری گەرخەڵکی‌حەریری(سۆران)یش نەبێ ، ئەوا خەڵکی شەمدینانەو (هەکاری)یە • خانی (بایەزید)ی‌یە• شێخ محەمەدی مەغربی‌و بەکر بەگی ئەرزی (بادینان)ین ، هەرچەندە بناغەی ئەدەبیاتی هەموویان هەر بەشە شێوەی (بۆتان)ە • هەرچەندە (خانی)ش شیعری خۆی بە تێکەڵ یا وەك لە بۆتان دەبێژن بە (تەڤ لە هەڤ) دەزانێ‌و دەربارەی مەم‌وزین‌و ئەو دیالێکتانەی تیایادا بەکارهاتوون دەڵێ :

یۆهتی‌و مەهمەدی‌و سلیڤی
هەن لەعل‌و هەنەك ژ زێڕو زیڤی

که شیعریان پێنووسیوه ، بەڵام هیچ یەکێ لەو شاعیرانە توانای ئـەوەی نەبووە کە ئەدەبیاتەکەی لە سنووری ناوچەکەی خۆی بـــاتەدەرەوە • ئەو هەوڵە مەردانەیەش کە لە ساڵی ۱۸۹۸[۱۱] بەدواوە بۆ ئەوە درا کە دەوری زێرینی ئەو شێوەیە بهێنێتەوە کایەوەو بەرەوپێشی بەرێ • بە هۆی سەرنەکەوتنی شۆرشەکانی کوردستانی تورکیاوە سەری نەگرتو کپ بوو •

گەر ئێستا لە شوێنێکی‌تر زمانی کوردی لەسەر بناغەی کرمانجیی ژووروو زمانی خوێندنو نووسینو ئەدەبیات بێت • ئەوا ئەو تەجروبەیە لەبەر گەلێك هۆی جوغرافیو مێژوویی ناتوانی بە چەشنی ئێستای پـەل بۆ کوردستان بکێشێ •مەبەس تەجروبەی کوردیی‌سۆڤێتی بوو •لەبەرئەوەی زروفی مێژوویی خۆیان لە کوردستانی دابڕیون ڕێــگەیەکی تـایبەتیی خۆیان لە پەرەپێدانی خوێندنو نووسینو ئـەدەبیاتدا گـرتووە • بـــەڵام کوردی سۆڤێتی لەبەر ئەوەی کە ژمارەیان کەمەو هەر لە ۱٪ی ژمارەی هەموو کورد دەبنو لە سنووری کوردستان‌دا نینو لە شوێنی خۆشـــیان لە چوار کۆماری سۆڤێتیی لە یەك جیـــادا دەژینو ڕژێمی ســـیاسیش

---

(۱۱) لە (۲۲)ی نیسانی ۱۸۹۸دا یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی کوردستان بە بەشە دیالێکتی بۆتان دەرچوو پاش ئەوە میرجەلادەت بەدرخـــانو دوکتۆر کامەران بەدرخان چەند گۆڤارو ڕۆژنامەی وەك (ڕۆژانوێ)و (هاوار)و (ستێر)و (روناهی)یان دەرکردو بەهاندانی کۆمەڵەی (خۆیبوون) گەلێك نووسین هاتە بەرهەم • بەڵام زۆرتر هەر لـە سنووری سوریەو لوبنان‌دا مایەوەو توانای ئەوەی بۆ دروست‌نەبوو کە بەفراوانی بگاتە ناوچەکانی‌تری کوردستانو کارێکی باش بکات• گەر ئەمەش بە بزوتنەوەیەکی ئەدەبیو چاپەمەنی داینێین ئـــەوا ئەویش پاش جەنگی دووەمی جیهان کپ بوو •

وای کردووه که بەم زوانه نەتوانن کارێکی کاریگەر بکەنە سەر ئەدەبیاتو ژیانی کەڵچەری کورد • لەبەر ئەوه ئەو زمانە ئەدەبیەی ئەوان نابێ بە زمانی ئەدەبیی هەموو کورد بەڵکو ئەم زمانە ئەدەبیەی ئێستای ئێمه ووردە ووردە کار دەکاتە سەر زمانەکەی ئەوان[١٢] •

کەواتە ـ بەم حاڵەشەوه هەر یەك زمانی ئەدەبیی کوردیمان هەیە •

---

(١٢) تا شۆڕشی (١٤)ەی تەمووزی ١٩٥٨ی عیراق زاناو نووسەرانی کوردی سۆڤیێتی زۆر کەم ئاگاداری ئەدەبیاتی ئەم دوو سەدەیەی کوردستانی عیراق بوون • بەڵکو لەبەر ئەوەی شێوەکەیان نەدەزانی و کەم بەرهەمیشیان دیبوو ، وێنەیەکی شێواو دەربارەی ئەم ئەدەبیاتە لە مێشکیاندا بوو • ئەو کوردانەی موکریانیش کە لەوێ مابوونەوەو بوو بوون بە زانا ، هەرچەندە شێوەکەیان دەزانی، بەڵام دابڕان لە وولاتو ڕووداوەکانی لەلایەکو تەمەنی ئەو کاتەشیان کە وولاتیان تیا بەجێهێشتبوو (لە ڕۆژانی کۆماری کوردستاندا) وای کردبوو کە شارەزا نەبنو ئاگاداری کوردستانی عیراق نەبن بەڵام ڕووداوەکانی پاش (١٤)ەی تەمووزو پەیوەندی پەیدا کردن دەرگای بۆ ئەوانو ئێمەش کردەوه •

گەر ڕۆژێك بێت زمانی ئەدەبیی ئەوانیش لەگەڵ ئێمەدا یەکبگرێ ، ئەوا شانازییەکی گەورە بۆ ئەو نووسەرو خوێندەوارە کوردانەی عیراق دەنووسرێ کە لەوێ لە ئەدەبو زمانو مێژووی کورددا دوکتۆرایان وەرگرت • کە بێجگە لەوەی زۆر لە زاناو نووسەرو شاعیری ئەوانیان فێری ئەم زمانە ئەدەبیە کرد • هەروەها ڕێگەی ناسینی ئەدەبیاتی ئەم دوو سەدەیەی لای ئێمە یان پێشاندان کە ئەمە هەر کاری نەکردە سەرزانینو ئەدەبیاتیان تەنانەت کاری کردە سەر ڕۆژنامەو ئێستگەی کوردیشیان • هەروەك بەمە کۆمەڵێك ڕۆشبیری کوردی عیراقیش شارەزای بەرهەمو پێشکەوتنی ئەدەبیو زمان زانیی ئەوان بوون •

هەرچەندە هەندێ شاعیرو نووسەری ناوچەی (بادینان)یش ئێستا هەوڵی ئەوە دەدەن کە بە بەشی بادینانی کرمانجیی ژووروو (بۆتان نا) بنووسن • بەڵام ئەو چەند نووسینە ئەو بەشە شێوەیەی نەکردووە بە زمانی ئەدەبی نەك لە کوردستانی عیراقدا تەنانەت لە بادینانیشدا • چونکە ئەو شێوەیە تا ئێستا نەبووە بە زمانی ڕەسمیی دەوڵەتو زمانی خوێندنو نووسین • بەشە شێوەی بادینان – تا ئێستا هەر شێوەی ئاخافتنی خەڵکی بادینانەو دیارە هەر لە شێوەی ئاخافتنیشدا هەر دەمێنێتەوە ، هەروەکو شێوەی فۆلکلۆرێکی دەوڵەمەندیشە • گەر هەوڵی ئەوە بدرێ بە بەشە شێوەی بادینان نووسین پەرەی پێبدرێو بڵاوبکرێتەوە ، چەند کۆسپو ئەنجامێکی سەیر لەبەردەمی ئەو هەوڵەدا دەبینرێ •

یەکەم : زۆر زەحمەتو ئەرکو هەوڵی دەوێ کە ئەو بەشە دیالێکتە ببێ بە زمانێکی ئەدەبیی فراوان چونکە لەبەر پێنەنووسینی تا ئێستای ، کەم کەسی شارەزای ئەوتۆ هەن کە بتوانن بە چەشنێکی ئەدەبیی ساکارو جوان بە بادینانی بنووسنو نووسینەکەیان بچێتە ناو خەڵکەوە ، تەنانەت گەر کتێبی قوتابخانە بە بادینانی بنووسرێ ئەوا ئەوەندە بادینانی نووسی بە توانامان دەستناکەوێ کە ژمارەی لیژنەی کتێب نووسینیان لێپەیدابێ • وە ئەم کارە دەبێتە هۆی ئەوەی بە کوردی خوێندن لەو ناوچەیەدا دوا بکەوی(١٣) •

---

(١٣) لە سەرەتای شۆڕشی (١٤)ەی تەمووزی ١٩٥٨دا توانای ئەوە هەبوو خوێندن لە بادینان بکرێ بە کوردی بەڵام ئێمە لە جیاتی دا چەسپاندنی ئەو دەستکەوتە خەریکی موناقەشەی چەشنی کتێبو کام دیالێکتبووین کە ئەو توانایە لە دەستچوو و ئەو لە

دووەم : گەر ئەوەش بسەلمێنین کە بادینانی نووسین سەردەگرێ ، ئەوە لە پاڵ هەموو ئەنجامی دووری‌دا ئەو ڕاستی‌یەش هەیە کە ئەو نووسینە هەر بۆ بادینان دەست دەدات‌و نابێ بە زمانی ئەدەبی بۆ هەموو ئەو ناوچانەی بە کرمانجیی ژووروو دەدوێن • چونکە ئەدەبیاتی کرمانجیی ژووروو تا ئێستا هەر بە بۆتانی بووەو لە کێشەی سروشتیی یەشە شێوەو شێوەکان‌دا دیارە کە بۆتانی بە ئاسانی جێگەی خۆی بۆ بادینانی چۆڵ ناکات‌و شێوەی بۆتان لەبەر ئەوەش کە زیاتر پێی‌نووسراوە، لە بادینانی زیاتر بەرەوپێشەوە چووەو نەرم‌تر بووەو زیاتر لە تێ گەیشتنی خەلکی کوردستانی خوارووەوە نزیکە • ئەمە بێجگە لەوەی کە بادینانی بەشێکە لە پێنج بەشی کرمانجیی ژووروو (بۆتانی – هەکاری – بایەزیدی – ئاشتایی – بادینانی) ، وە زوربەی خوێندەوارانی ئێستای بادینان تا ئێستا توانای ئەوەیان نی‌یە کە نەك چەشنی نووسینیان لەگەڵ

دەست‌چوونە ١٢ ساڵی خایاندو خوێندن لە بادینان بە عەرەبی مایەوە • گەر مەسەلەی نەتەوەییش ڕەچاونەکرێت • دیارە کە قوتابیی بادینان نەك بەم کوردی‌یەی ئێستا بەڵکو بە شێوەی پەتیی شاری سلێمانیش بخوێنێ سوود زیاتر وەردەگرێ وەك لەوەی بە عەرەبی بخوێنێ • گەر بەراوردێکی ڕاستەقینەش بکەین • ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە منداڵێکی بادینان باشتر لە شێوەی سلێمانی‌دەگات • وەك لەوەی منداڵێکی عەرەبی بیابانی نەژد یا هۆڕی عەمارەو صەعیدی میسر لەو کتێبانەی قوتابخانە دەگات کە بە عەرەبیی فەسیح نووسراون • گەر وا لە مەسەلە بگەیشتینایە ئەرکی ئەم دوانزەساڵ دواکەوتنە نە دەکەوتە ئەستۆی خۆمان •

بۆتانی‌دا یەك بخەن ، بەڵكو باش لە بۆتانیش ناگەن[١٤]

دەبێ چۆن بنووسین ؟ بەیەك جۆر یا دوو ؟

دووەم : پرسیار كە وەڵامدانەوەی دەوێ ئەوەیە • كە ئایا دەبێ كورد بە جۆرێك بخوێنێ‌و بنووسێ‌و یەك جۆرە زمان لە كاروباری ڕەسمی‌و ئەدەبیاتدا بەكار بێنێ كە لە هەندێ وولات زمانی ئەدەبی‌ی یەكگرتوو و لە هەندێ لا زمانی (ستەندارت)ی پێ‌دەڵێن • یا دەبێ دوو جۆر بەكاربهێنێ • تا ئێستا كەس بە نووسین یا ڕاستەوڕاست ئەوەی دەرنەبڕیوە كە دەبێ كورد بە دوو جۆر بنووسن • بەڵام زۆر كەس‌و زۆر جێگا بە كردار ئەمەیان دەرخستووە •

رادیوی بەغدا لە بەیانی‌ی چواردەی تەمووزی ١٩٥٨ ەوە كرا بە دوو شێوە • لە ساڵی ١٩٥٦دا ڕۆژنامەیەكی نیشتمانی‌ی نهێنی بە هۆی ئەوەوە كە دەركەران‌و نووسەرانی لە ڕاستی‌ی مەسەلە نەگەیشتبوون ووتاری بە دوو شێوە بڵاوكردەوە[١٥] • دوا بە دوای ئەو پاش چواردەی

---

(١٤) بە داخەوە تا ئێستا لەبەر نەزانین تەنانەت لە كتێبی قوتابخانەشدا زۆر لە شیعری مەلای‌جزیری‌و خانی‌و جگەرخوێن‌و قەدری‌جان بە هەڵە نووسراونەتەوە بە تایبەتی لە نووسینەوەی تیپی دەنگداردا چونكە كەم لە خوێندەوارانی بادینان ئاگاداری فۆنەتیكی (بۆتان)ن‌و كەمیش بەرهەمی كۆن‌و دەوری دووەمی بۆتانیان خوێندۆتەوە •

(١٥) مەبەس ڕۆژنامەی (ئازادی‌ی كوردستان)ە كە دەبێ دان بەوەدا بنێم كە لێ‌پرسراو بەرامبەر بەو هەڵەیە تا ڕادەیەك نووسەری ئەم باسەو زۆرتر (دیلان)ی شاعیرمانە • هەروەك دەبێ دان‌بەوەدا بنێم كە

ئەمووز زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار ئەم ڕێبازەیان گرتو ئێستاش زۆر لە گۆڤارو ڕۆژنامەکانمان وا دەردەچێ ، تەنانەت گۆڤاری (برایەتی) ماوەیەکی زۆر کرا بوو بە دوو بەشەوە ، بەشێك بەو زمانە ئەدەبی‌یەی ئێستا دەنووسراو بەشێك بە ناوی بەشی کرمانجی‌یەوە هەندێ ووتاری بە بۆتانی‌و هەندێکی بە بادینانی تیا بڵاودەکردەوە • وەك گۆڤارەکە بە دوو زمان دەربچێ •

دەسگاکانی هوشیاری‌ی ئێران ، بە تایبەتی ئێستگەکانیان زۆر هوشیارانە سوودیان لەم دوو بەشی‌یە دی‌و ئەوان لە باتی دووبەش چەند بەشیان دروست کردووە • گەر ئەم ڕێبازە هەر وا تەخت بێت ئەوا هەر لە کوردستانی عیراقدا تابلۆی چەند ساڵێکی ترمان بەم جۆرە دەبێ :

دوو ئێستگە ، دوو تەلەفزیۆن ، دوو چەشنە گۆڤارو ڕۆژنامە ، دوو چەشنە قوتابخانە ، لە هەموو پۆلێکی دانشگای کوردستان یا کۆلێجی ئەدەبیاتی کوردیدا دوو لق ، هەر لقە بە شێوەیەك • لە هەموو دەسگا پێویستی‌دارەکانی کوردستاندا تەرجومانێك ـ بۆ کوردی کردن بە کوردی • گەر سەربەستی‌ی کوردی بە کارهێنان بەشی‌تری کوردستانیشی گرتەوە ، ئەوا ئەم تابلۆیە فراوانتر دەبێ‌و ووردە ووردە لە زمانی یەکگرتووی کوردی ، کە زۆر دەمێکە هەیەو یەکی گرتووە • لە

ڕابەرانی ئەوسای پارتی دیموکراتی کوردستان چ ئەوساو چ پاش تەمووزی ١٩٥٨ هەڵوێستێکی عیلمی‌یان بەرامبەر بەم چەشنە نووسینە هەبوو ، کە هەر لەو ڕێبازە دەچێ کە ئێستا لەم باسەدا نەخشەی بۆدەکێشین •

جیاتی ئەوەی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو دروست ببێ • دوو زمانی ئەدەبی یا زیاتر دروستدەبێو لە ئەنجامدا زمانە یەکگرتووەکەش دەبێ بە دوو زمانو نەتەوەی کورد کۆڵەکەیەکی پەیدابوونو بوونە نەتەوەی خۆی لە دەستدەداو دەبێ بە دوو نەتەوە ، یا زیاتر • جا ئەو نووسەرانەی ڕێبازی جیاکردنەوەی نووسینی کوردییان گرتووەو ئەو دەسەڵاتدارانەش کە پشتی ئەمانیان گرتووە ، هەستییان پێکردبێ یا نەکردبێ ڕێبازی ئەوەیان گرتووە کە زمانی کوردی بکەن بە دوو زمانو نەتەوەکەش بکەن بە دوو نەتەوە • دیارە کە لە باسێکی علمیی وەك ئەم باسەدا دەبێ لەوەش بدوێین ، کە ئایا ئەم بە دوو بوونە ڕێبازی مێژووی نەتەوەی کورد خۆیەتی یا نا ؟ ئایا ئەمە یەکێکە لە مەبەسەکانی بزوتنەوەی کوردایەتی یا پێچەوانەی ئەوە ؟ ئایا ئەمە قازانجی کۆمەڵانی فراوانی خەڵکی کوردستانی تیایە یا زیان بە دوارۆژی ئەوان دەگەیێنێت ؟

بێگومان : هەستی یەکێتی لە زۆر کۆنەوە لەناو کورددا بە قووڵی تەشەنەی سەندووە کە نەتوانین سەرەتای بۆ دابنێین گەر ئەحمەدی خانی (سەدەی حەڤدەهەم) بە ڕابەرێکی نەتەوەیی ئەوتۆ دابنێین کە بەرنامەیەکی ئاشکرای کوردایەتیی خستبێتە بەرچاو ئەوا پێش ئەو مەلای جزیری خۆی لە سنووری بۆتان هانیوەتە دەرەوە بۆ سنووری فراوانی کوردستانو ووتویەتی :

گولی باخی ئیرەمی بۆتانم   شەبچراغی شەبی کوردستانم

بەڵگەی مێژوویی کۆنو تازەو ئێستا زۆر بە دەستەوەن کە ئەوەمان پێبسەلمێنن کە هەموو کورد لە کوردستانی گەورەدا خۆیان بە کوڕی

یەك نەتەوە دەزانن و سەرکەوتن و سەرگرتنی ئامانجیان لـــە یـەکێتیی نـەتـەوەکەدا دەبینن و پێش کــەوتن خوازانی کوردیش خێـر و خۆشیی ڕەنج کێشانی کوردستان لە یەکگرتنی نەتەوەی کورددا دەبینن •

لەبەر ئەمە زمانی کوردی کردن بە دوو کە سەرەتای کورد کردن بە دوو نەتەوەیە ، هەر وەك پێچەوانەی بەرنامەو مەبـەسی بزوتنــەوەی کوردایەتی و چاکەو ئاوات و ئارەزووی نـەتـەوەی کوردو کـۆمــەڵانی فراوانی خەڵکی زەحمەتکێشی کوردستانە هەروەها تەوژمێکی کـزی بــە پێچەوانە هاتووی ڕێڕەوی مێژووشە • کە هەمیشــــە بـــەو لایـــەدا بەرەوپێش کەوتن و سەرکەوتن دەڕوات کــە خواســت و چــاکەی گەلان و ڕەنج کێشانی تیایە •

گەر ئەم چەشنە هەوڵە ماوەیەك و لە ناوچەیەکــدا سەریش بگرێت ئەوا ئەنجامی دوایی هەر سەرنەگرتن و نەمانەو دەچێتە ریزی ئەو تەوژمە پێچەوانانەی لە مێژووی سیاسیی گەلاندا جاروبار هاتوون کە پێش کەوتن بوەستێنن ، بەڵام دوایی هەر تــەوژمی بــەرەوپێشەوەی گــەلان و مێژوو ئەوانی ڕاماڵیوە •

ئەم چەشنە تەوژمە کزانەی بە پێچەوانــەوە دێن ، چ لـــە کۆڕی مێژووداو چ لەم مەیدانانەدا دەتوانن بەو تۆزە سەرکەوتنەی کە تەمــەنی نی یە ڕۆیشتنی مێژوو خاو بکەنەوە یا تەنانەت هێندەی ئەو تەمەنە کورتەی خۆیان ڕای بگرن بەڵام ناتوانن بەرەودوای بەرن و لە پێش کەوتنی دوایی و کۆتایی بخەن •

کەواتە : پاش ئەوەی گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کــە دەبێ زمــانی

ئەدەبی‌ی کوردی هەریەك بێت • دەبێ بپرسین ئەو زمانە ئەدەبی‌یە یەکگرتووە کامەیەو دەبێ چۆن بێت ؟ •

هەندێ لەوانەی هەوڵی ئەوەیانە کوردی بکەن بە دوو زمان‌و خۆیان بە کردەوە ئەو ڕێگەیەیان گرتووە ، بە ناوی ئەوەوە کە کرمانجی‌ی ژووروو زمانی ئاخافتنی بەشی زۆری کوردە[١٦] لایان وایە کە دەبێ هەموو کورد کرمانجی‌ی ژووروو بکەن بە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی خۆیان •

ئەم ڕایە ــ بەلای ئێمەوە ــ نە ڕاستەو نە دێتە دی • چونکە : گەر ئەو بنەڕەتە دیموکراتی‌یەی باس لە سەرشۆرکردنی بەشی کەم بۆ بەشی زۆر دەکا لە مەیدانی زماندا ڕاستیش بێت ، ئەوا لێرەدا پێچەوانە دەبێتەوەو ئەو ئەنجامە ناگەیێنێ کە ئەوان دەیانەوێ • هەرچەندە مەسەلەی زمان‌و بلاوبوونەوەی‌و داچەسپاندنی زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوو کاری مێژووەو ئەو شتی ڕاست دەچەسپێنێ‌و هەوڵی ناڕاست ناهێڵێ ، بەلام

---

(١٦) زۆرتری ئەم موناقەشەیە هەر بە ووتنەو کەمی نووسراوە ، گەر لە هەموو بەڵگەکانی خاوەنانی ئەو ڕایەدا بەڵگەیەك هەبێ ، کە لامان وابێ بۆ ئەوە دەشێ موناقەشە بکرێ ، ئەوە تەنیا ئەم باسی کەمی‌و زۆری‌یەیە • بەلام بەڵگەی‌ترو باسی نزیکی‌ی کرمانجی‌ی ژووروو لە فەڕەنسی‌یەوەو نزیکی کرمانجی‌ی خواروو لە فارسی‌یەوە ، ئەمە لە لێکۆڵینەوەی عیلمی‌دا جێی نابێتەوە • چونکە کەسێك کە شارەزایی‌یەکی کەمی لە مێژووی‌زماندا هەبێ دەزانێ فارسی‌و کوردی هەردوو لە کرووپی ئێرانی‌ی زمانە هیندۆ ئەوروپایی‌یەکانن بۆیە دەبێ کوردی لە فارسی زیاتر بچێ،وەك لە فەڕەنسی‌و ئینگلیزی‌و ڕووسی •

گەر بریاردان بۆ ئێرە ڕاستیش بێ‌و هەر لەسەر ئەو پەیڕەوە دیموکراتی‌یە بریاریشمان دا کە کرمانجی ببێ بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو ئـەوا مەیدانی هێنانەدیی بریارەکەمان بۆ ئێستاو وا دیارە تا ماوەیەکیش (کـە ماوەی ئەوە نی‌یە دەستەوسان چاوەڕێی تیا بکەین) هەر کوردسـتانی عیراق دەبێ • چونکە توانایەکی وامان نی‌یە کە لە شوێنی‌تردا بریارەکەمان بەجێ بهێنین •

گەواتە مەسەلەی زۆرو کەمەکە بۆ کوردستانی عیراق پیچـەوانـە دەبێتەوەو لێرە کە ئەمڕۆ مەسەلەی خوێندن‌و نووسین کاری ئەمڕۆیـەو بریارو بە گورجی هێنانەدیی دەوێ • ئەوەی بە کرمـانجیی ژووروو ئەدوێن بەشی کەمن‌و ئەوەی بە دیالێکتی‌تر دەدوێن‌و زمانێـکی ئەدەبیی یەکگرتوویان هەیە بەشی زۆرن •

پاشان وەك ووتمان : گەر ئەم چەشنە بریارە ڕاستیش بێ‌و هـەوڵی هێنانەدیی بدرێ ، ئەوا بۆ کرمانجیی ژووروو کردن بە زمانی ڕەسمی کادرو خاوەن توانامان نەك بۆ هەموو کوردستانی عیراق بەڵکو بۆ ناوچەی بادینانیش نی‌یە • گەر ئێستا بتوانین لە چەند ساڵێکدا زمانی کوردی بکەین بە زمانی خوێندن‌و نووسین‌و کاری ڕەسمیی ناوچەی بادینـان ، ئـەوا بەکارهێنان‌و ئامادەکردنی شێوەکەی خۆیان بۆ ئەم مەبەسـه چەنـد ئەوەندەی‌تر ساڵی دەوێ • خۆ گەر ئەمە بۆ هـەموو کوردسـتانی عـیراق بێت ، ئـەوا بێ‌زیـاد پێوەنـان ، دەبێ لـە دەوری بـابـانـەوە دەست پێ بکەینەوە •

گەر سەرگرتنی ئەم ڕایە بە شێوەیەکی ساکارتر بخەینە بەرچـاو

ئەوە لە ڕاستی یا ئەوە دەگەیێنێ کە لە ڕۆژانی بابانەوە تا ئێستا چی کراوەو نووسراوە لا ببرێ ، یا وەك دەڵێن فڕێ بدرێتە ڕووبارەوە • ئەمەش لە مەیدانی‌تری ئیشی وولاتدا هەر لەوە دەچێ کە بڵێین : بۆ ئەوەی کارگەی میوەی قوتوو لە دهۆك بکەینەوە ، دەبێ کارگەی چیمەنتۆو جگەرەی سلیمانی نەمێنێ • یا بۆ ئەوەی هاوینەهەواری هەورامان پێش‌بکەوێ ، دەبێ شەقلاوەو حاجی‌ئۆمەران‌و پیرمام‌و سۆلاف هەر لە بنەڕەتدا نەهێڵین• کە ئەم چەشنە بیرکردنەوەیە بنەڕەتی عیلمی‌ی نی‌یەو لەگەڵ پێش‌کەوتنی نەتەوەی کوردیشدا ناگونجێ •

کەواتە : دەبێ چۆن بنووسین‌و زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتوومان کامەیە •

وەك ووتمان : زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی نەتەوە مێژوو دروستی دەکاو ئارەزووی تاقەکەس‌و دەستەیەك ڕۆڵێ کاریگەریان لە بەرەوپێش‌چوونی مێژوودا نی‌یە ، بەڵام تاقەکەس دەتوانێ ڕێڕەوی ڕاستەقینەی مێژوو بەدی‌بکاو لەگەڵی‌دا بڕوات‌و پاڵ بە خێرا ڕۆیشتنیەوە بنێت‌و نەبێتە کۆسپ لە ڕێگەیداو نەبێتە هۆی دواخستنی ئەو پێشەوەچوونەی •

لەم جۆرە هەڵوێست‌و تێ‌گەیشتن‌و تەجروبەیەوە لامان وایە کە نەتەوەی کورد زوو یا درەنگ زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووی خۆی دروست‌دەکا ، کە دەبێ بە زمانی ڕەسمی‌ی خوێندن‌و نووسین‌و ئەدەبیاتی هەموو کورد • کە ئەم زمانە هیچ یەکێ لەم شێوانەی ئێستا نی‌یە ، هەرچەند دیمەن‌و تەئسیری شێوەیەکیان لەو زمانەدا زیاتر دیار دەبێ •

که زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووش پێك‌هات مانای وا نی‌یە کە شێوەی ئاخافتنیش دەبێتە یەك • بەڵکو کوردی هەر لایە وەك خۆی دەدوێ ، بەڵام هەموو کورد وەك یەك دەنووسن •

هەرچەندە شێوەیەك دیمەنی لەوانی‌تر زیاتر بە زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووەوە دیار دەبێ ، بەڵام ئەو زمانە زۆر ڕەگەزی تێکەڵی شێوەکانی ئێستای تیا دەبێ • واتە لە هەر شێوەیە شتێك خۆی لەو زمانەدا دادەچەسپێنێ • لەبەر ئەوەش کە زمانەکانی جیهان بەرەو ئەوە دەڕۆن کە خۆیان لە ئالۆزی‌و سەختی ڕزگاربکەن ، لەبەر ئەوە دەتوانین بریاری ئەوە بدەین کە پەیڕەوە ئاسانەکانی گراماتیك ، ئیتر گەر گشتی بن یا لە یەك دیالێکت‌دا بن خۆیان لە زمانی ئەدەبی‌دا دادەچەسپێنن • لە ڕووی فۆنەتیکیشەوە زیاتر ئەو شتانە لە زمانی ئەدەبی‌دا جێگیر دەبن کە لە هەموو دیالێکتەکان‌دا یەکن ، یا لە زوربەیاندا لەیەك دەچن •

بۆ ووشەو فەرهەنگ (مفردات)یش ئەوا ئەو زمانە ئەدەبی‌یە تا دێت فراوانترو دەوڵەمەندتر دەبێ‌و ووشەی هاوتای تیا زیاتر دەبێ‌و سەرچاوەی ئەمەش دیالێکتە جیاکانی زمانی کوردی‌و فێربوونی ئەو دیالێکتانەیە لەلایەن خوێندەواران‌و نووسەرانەوە •

کەواتە : پاش ئەوەی داسەپاندنی کرمانجی‌ی ژووروومان بە ڕاست‌نەزانی ، پرسیاریکی ئاشکراو ڕەوا دێتە پێشەوە کە ژیان خۆی‌و پێداویستی‌ی ئەمڕۆش وەڵامی ئەو پرسیارەی دەوێ • ئەویش ئەوەیە :

ئایا چۆن بنووسین‌و کام شێوە بێتە شێوەی نووسین‌و خوێندن‌و کاروباری ڕەسمی ، کە لەوە بووینەوە کە ئەم نووسینە دەبێ بۆ هەموو

کورد یەك چەشن بێت • ئایا ئەم زمانە ئەدەبی یە یەکگرتووەی ئێستا ئێمە لە بەشی زۆری کوردستانی عیراق و ئێران دا[17] بەکاری دەهێنین لە باری ئێستایدا بە کەڵکی ئەوە دێت کە بێتە زمانی ئەدەبی ی یەکگرتووی هەموو کورد ؟ • یا ووردتر بڵێین ئەم زمانە کە واقیعی ژیانی ئەمڕۆمان وای لێ کردووە کە لە دەرگای ناوچەی (بادینان)دا بوەستێ و بێ بە زمانی کاروباری ڕەسمی و خوێندن و نووسین لەو ناوچەیەدا و لە ماوەیەکی دووردا بێتە زمانی ئەدەبیاتیش ، ئایا ئەم زمانە لەم بارەی ئێستای دا دەتوانێ ئەو جێگەیە بگرێ و دەرگای بادینانی لێ بکرێتەوە ؟

بادینان ـ مێژووی و ئێستای :

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە دەبێ تاوێك لای مێژووی بادینان و لای بەشە دیالێکتی بادینان بوەستین • بە داخەوە تا ئێستا لە ناوچەی ئێمەدا زۆر لە خوێندەواران هەوڵی ئەوەیان نەداوە کە لە مێژووی

---

(17) هەندێ لە نووسەرانی موکریان ڕووی ڕەخنە دەکەنە شاعیرو نووسەرە لاوەکانی ناوچەی سلێمانی کەوا شەقڵی ئاخافتنی شاری سلێمانی زۆر بە نووسینیانەوە دیارە • بێ گومان ئەمە ڕاستەو وا دەزانم ئەرکی نەتەوەیی بەرامبەر بە یەکگرتنی زمانی ئەدەبی مان پالمان پێوەدەنێ کە لە نووسین دا چ هەندێ پەیڕەوی بچووکی گراماتیك و چ دەربڕینی هەندێ تیپ و دەنگ و چ هەندێ ووشە وازلێ بێنین کە تایبەتی بە شاری سلێمانی یە • بۆ نموونە : وا دەزانم ڕاستتر ئەوەیە کە بنووسین : دەنووسم ـ دەڕۆم ، بەڵام ئەنووسم و ئەڕۆم بخوێنینەوە زیانی نی یە • هەروەکو دەبێ تیپی (د)و (نگ) وەك هەموو کورد بنووسین بەڵام با لە خوێندنەوەدا بە پێی فۆنەتیکی سلێمانی بخوێندرێنەوە •

ڕاستەقینەی ناوچەی بادینان بگەنو گەر لە مەیدانی ڕۆشن بیری دا دواکەوتنێك لەو ناوچەیەدا ببینین ، ئەوا هەوڵی ئەوە نەدراوە کە لە هۆی ڕاستەقینەی ئەو دواکەوتنە بگەین بۆ ئەوەی بە تەواوی بە ڕێبازێکی ڕاستدا چارەسەری بکەین • هەروەك هەندێ لە خوێندەوارانی بادینانیش چەشنە هەستێك وایان لێدەکا دان بەو دواکەوتنەدا نەنێنو لە ئەنجامیشدا هەر بە لای چارەسەرکردنی ڕاستەقینەدا نەچن •

بادینان — کە زۆرتر ، بە تایبەتی لە سەرەتای پێکهاتنی میرنشینی بادیناندا بریتی بوو لە ئامێدیو دەورو پشتی بەڵام لە هەندێ کاتدا پەرەی سەندووە تا گەیشتۆتە میرنشینی داسنیو شووشیو سلیڤانیو تا زاخۆو سندیو شیروانیشی گرتۆتەوە(١٨).

ئەم ناوچەیە لەکۆندا خاوەنی مێژوویەکی کۆنەو لەپێش ئیسلامیشدا شوێنی شارستانی بووەو لە سەدەکانی دواییدا میرنشینی خۆی هەبووەو لەم دوو سەدەیەی دواییدا مەڵبەندی خەباتێکی نەسرەوتی بێپشوی خوێنینو قارەمانانە بووە • پەیوەندی بادینان لە ڕووی شێوەی زمانو نزیکیی سنووری لە وڵاتی بۆتانەوە وای کردووە لە شێوەیەکی خەباتکاریدا پەیوەندیی لەگەڵ ڕاپەرینەکانی کوردی بۆتانو هەکاریدا هەبێو لە سەرەتای ئەم سەدەیەشدا بێپشوو خۆی جێگەی خەباتی چەکدارو خوێناوی بێتو هەر لە پاش جەنگی یەکەمی جیهانەوە ئازایانە بەرامبەر بە ئیمپریالیزمی ئینگلیزو نیراوەکانی ئیمپریالیزمی ئەمەریکاش

---

(١٨) بۆ ئەم مەبەستە تەماشای کتێبی [أنور المائي • الاكراد في بهدينان • الموصل ، ١٩٦٠] بکە •

بوەستىو لە زۆر جاردا كوردستان بكات بە چاڵی گیان کێشانی نوێنەرانیان •

لە ڕووی هەستی نەتەوەییو بەشداری خەباتی نەتەوەی کوردەوە ناوچەی بادینان بە هوشیاریو لە پێشەوەیی ناسراوەو تۆمارێکی ڕەنگینی قارەمانو شەهیدی زۆری خۆی هەیە • بەڵام وەك لە دەوری داگیرکەری عوسمانیدا نزیکیی بادینان لە خاکی تورکەوە وای کرد دەسەڵاتی یەکسەری تورك نەختێ لە ناوچەی سۆرانو سلیمانی بەهێز بێ • هەروەها لە پاش دروست بوونی دەوڵەتی ئێستای عیراقیش بەستنی بادینان بە لیوای مووسڵەوە وای کرد کە لە ڕووی ژیانی ئابووریەوە وەك دێهاتی ئامادە بۆ بازاڕی مووسڵو بۆرژوازیی گەشەسەندووی مووسڵ تەماشای بادینان بکرێو ئەم تەماشاکردنە لە ژیانی ئابووریو ڕۆشنبیریی ئەم ناوچەیەدا دیاربێت •

لە ڕووی ئابووریی‌یەوە بە هەموو چەشنێك مانا علمی‌یەکەی (لادێ)ی شارستانی مووسڵ لێرەدا بێتەدیو هەوڵی ئەوە نەدرێ کە پیشەسازیی تیا پەیدا بێو تەنیا بەرهەمی کشتوکاڵو میوە بۆ مووسڵ بەرهەم بهێنێو کرێکاری لە دەست دەرەبەگ ڕاکردووی بە هەرزان ببەخشێ بە پیشەسازیی شارو بازاڕێکیش بێت بۆ ئەو شتانەی لە کارگەی شاردا دروست دەکرێن •

جا هەر وەك بە مەبەسی بەردەوام بوونی ئەم دەسەڵاتە هەمیشە هەوڵی بەهێزکردنی دەرەبەگێتیی خۆماڵیی بادینان دراوە هەروەها هەوڵی ئەوەش دراوە کە گیانی کوردایەتی لەم ناوچەیەدا بمرێنرێو ڕێگەی ئەوە

نەدرێ کە هیچ چەشنە دەسگایەکی ڕۆشن‌بیری کە لە ناوچەی سلیمانیو سۆراندا هەبوون لێرەدا دروست‌بن • لەبەر ئەمە هەر لەو کاتەدا کە خوێندنی کوردی لە سلیمانیو کەرکووكو هەولێردا خۆی دەپاراست یا پێش‌دەکەوت ، لێرەدا بە کوردی ئاخافتن لە زۆر قوتابخانەدا لە ڕۆژانی (هێمنی)شدا قەدەغەدەکرا • ئەم بارە کە پەنجا ساڵێکی خایاند چووە سەر ئەو دواکەوتنە گردەوەبووەی دەوری عوسمانیو کارێکی تەواوی کردەسەر ئەوەی کە نەك خوێندنی کوردیو بە کوردی خوێندنەوە لە بادیناندا نەبێ ، بەڵکو رادەی خوێندەواریو ژمارەی ڕۆشن‌بیرو خوێندەوار لێرە لە شوێنەکانی‌تری کوردستانی عیراق کەمتر بێت • بادینان لە کۆندا هەر وەك میرنشینی خۆی هەبووە ، هەروەها مەڵبەندی خوێندەواریش بووەو لە مزگەوتە گەورەکانی بادیناندا قوتابخانەی وەك ئەوانەی ئامێدیو شووشو باڵەتەو قوتابخانەی قوباد هەبووە • زانای گەورەو شاعیری تیادا پێ‌گەیشتووە • بەڵام باری ئەم دوو سەدەیەی دوایی تەواو کاری کردۆتە سەر ژیانی ڕۆش‌بیریو خوێندەواریی کوردیو گەر کاری ئەو گزنگەی بۆتان نەبووایە لەوانە بوو بارێکی خراپترمان بدیبایە •

کەواتە : دەبێ بە باشی لەم بارە بگەینو لەوەش بگەین کە ئەم ساڵانی کارەساتە هوشیاریو هەستی نەتەوەیی خەڵکی بادینانی بەرزکردۆتەوەو خەباتی خوێناویی ڕەنگینی دوو سەدە ، سامانێکی گەورەی فۆلکلور ، بە تایبەتی (لاوك)ی دروست‌کردووە کە هێشتا دەستی کۆکردنەوەو نووسینەوەی نەگەیشتۆتێو لە خۆیدا سامانێکی گەورەی فراوان‌کردنی زمانی ئەدەبیمانە •

دەبێ دروستبوونی موحافەزەی دهۆك بکەین بە هەنگاوێكو بە دەرگای خوێندەواریی کوردیی لە بادینان‌دا • بەڵام دیسانەوە دەپرسینەوە کە چۆن بنووسین‌و چۆن وا بکەین کە زمانە ئەدەبی‌یەکەی ئەمڕۆمان بچێتە بادینانەوە •

سەرەتا دەبێ لەو کتێبانەوە دەست‌پێ‌بکەین کە بۆ قوتابخانە دەنووسرێن • پاش ئەوەی بڕیارمان‌دا کە دەبێ لە هەموو کوردستانی عیراق‌دا یەك چەشنە کتێب هەبێ نەك دوو ، دەبێ دانەروو وەرگێڕی کتێب کە جاران تەنیا بە دەربەست تێ‌گەیشتنی قوتابیی سلێمانی‌و هەولێرو کەرکوکەوە بووە ، ئەمڕۆ بە دەربەست تێ‌گەیشتنی قوتابیی بادینانیشەوە بێت[19] • بۆ ئەمە دەبێ لە نووسین‌و دارشتنی کتێب‌دا لە ڕووی گراماتیك‌و فۆنەتیك‌و فەرهەنگەوە ئەو پەیڕەو و ووشانە بەکار بهێنرێن ، کە لە هەموو دیالێکتەکان‌دا یەکن • ئەوەش کە جیایە ئاسانترینیان بەکاربهێنرێ‌و ووردە ووردە قوتابی فێری پەیڕەوەکەی بەرامبەری بکرێ بۆ ئەوەی لە ئەنجام‌داو پاش چەند ساڵی‌تر کە هەر خوێندەوارە چەند پەیڕەوی جیاوازی زانی ، زەوقی گشتی ئەوە دەدۆزێتەوە کە ئاسانترو ڕەوانترە • ئەمە بۆ فەرهەنگ‌و ووشەش تەواو ڕاستە • کە قوتابی بەرامبەر بە زۆر ووشە چەند هاوتای زانی ووردە

(١٩) بێ‌گومان لەم مەسەلەیەداو لە مەسەلەی زمانی ئەدەبی‌ی یەکگرتووشدا نابێ ناوچەی خانەقین لەبیربکرێت ، هەرچەندە گەلێك هۆی مێژوویی وای‌کردووە کە خوێندەوارانی خانەقین بە ئارەزوو و هەستێکی بەرزو تێ‌گەیشتنی مەسەلەوە ڕووبکەنە فێربوونی ئەو زمانە ئەدەبی‌یەی ئێستای ئێمە •

ووردە یا یەکێك بەم هاوتایانە لە زمانی ئەدەبیدا جێگیر دەبێ ، یا هەندێ ووشەی ئێستا لە زمانی ئەدەبیدا یەکە ، ئەوسا هەر لەو زمانەدا چەند ووشەیان بەرامبەر دەبێ کە دەچنە فەرهەنگی زمانی ئەدەبیی هەموو نەتەوەوەو لە سنووری ناوچەی خۆیان دەچنە دەرەوە •

هەر بە مەبەسی تێگەیشتنی قوتابیی بادینان لە کۆتایی هەموو دەرسێکی قوتابخانەدا فەرهەنگێك بۆ ووشەکان بکرێت کارێکی سوود دارە •

بێگومان ئەم سەرەتایە کە لە قوتابخانەوە دەستپێدەکات دەبێ لە قوتابخانەوە بەرەو هەموو گۆڤارو ڕۆژنامەکان بڕواتو بە جۆرێکی خەملیو بەرهەمی نووسەرانیش بگرێتەوە •

ئەم کارەی باسیدەکەین شتێکی زۆر ئاسان نییەو بە شێوەیەکی میکانیکی پێكنایەت[20] • بەڵکو دەبێ کارێکی زیندوو و پڕ لە ئیبداع

---

(٢٠) لە هەندێ نووسیندا کە لەم پاشاگەردانیی ڕادەربڕینەی لای ئێمەدا دەبینرێ ، باسی (موتوربە)کردنی زمانکراوە • ئەم چەشنە ڕایە لە بۆچوونی عیلمییەوە دوورەو دیارە خاوەنانی ئەو چەشنە ڕایە تەواو لەوە نەگەیشتوون کە زمان وەك درەخت یا وەك کەرەسەی لیبراتۆری (مختبر)ی لەگەڵ ناکرێت ، بەڵکو زمان وەك کیان لەبەرێکی کۆمەڵ وایە کە لەکۆمەڵدا پەیدادەبیو دەگۆڕرێ هەموو ڕووداوێکی کۆمەڵو مێژوو کاری تێدەکاو بەرەو پێشەوە یا بەرەو نەمانو تێکەڵبوونی دەبا •

بەداخەوە یەکێ لەو ووتار نووسانەی لە (موتوربە)کردنی زمانی کوردی دوابوو ، تەنانەت ئەرکی ئەوەی نەدابووە بەرخۆی کە هیچ

ساکار بێتو زۆرلەخۆکردنی تیا نەبێت • بۆ ئەم مەبەسەش ئەرکێکی گەورە دەکەوێتە سەرشانی نووسەرو شاعیرانی کوردستانی خواروو • ئەویش بە باشی ڕووکردنە سامانی کرمانجیی ژووروو • گەر نووسەرو شاعیرمان بە باشی لەو سامانە بگەن • ئەوسا زۆر لەسەرخۆو بە بێ داتاشینو زۆر لەخۆکردن ، هەر لە خۆیانەوە هەنگاو بەرەوزمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو دەنێن کە باشتر لە ناوچەی بادینان جێی بێتەوە ، هەروەك خۆشیان لە ووشكبوونی کەرەسەو سامانی زمان رزگار دەکەن کە زۆریان ئێستا تێی کەوتوونو ووشەو کەرەسەی نووسینیان هەر ئەوەیە کە لە هۆنراوەو نووسینی لەمەوبەریاندا نووسراوە • لەم بارەیەوە دەبێ ئەو بەڵگە زیندووەمان لەبیرنەچێت کە ئەدەبیاتی ئەم سەردەمەی ئێمە تۆماری کردووە ، ئەویش ئەوەیە کە چ پیرەمێردو چ گۆران لەو زمانە کوردییە پەتیو پوختو پاراو دەوڵەمەندەدا کە بەکاریانهێناوە ، قەرزاری ڕووکردنە دیالێکتی هەورامیو ئەدەبی فۆلکلۆرن • لەم بارەیەوە دەبێ زوربەی نووسەرو شاعیری کوردستانی خواروو دان بە کەموکووڕییەکی مەزنی خۆیاندا بنێن • کە ئەویش دووریی ئەوانە لە سامانی ئەدەبیاتی کرمانجیی ژووروو • بێ وەستاندن دەتوانین بپرسین :

نەبێ گەر بە زمانیتریش نەبێ بە کوردی چەند ووتار یا کتێب دەباری زمان بخوێنێتەوە ، هەروەك بەشکردنی کوردی بە هەڵە بەدوو شێوە واتە (سۆرانیو بادینانی) ئەوە دەردەخا کە خاوەن ووتار تەنانەت نووسینەکانی (تۆفیق وەهبی)یشی نەدیوە ، تا لەوەبگات کە سۆرانیو بادینانی بەشە دیالێکتنو دیالێکتی سەربەخۆ نین •

چەند لە شاعیرانی کوردستانی خواروو شارەزای شـــیعری مـەلای جزیرین ؟ • چەندیان بە ووردی (مەمو زین)ی خانی‌یان خوێندۆتەوەو سوودیان لێوەرگرتووە ؟ خۆ لە فەقێی تەیرانو حەریریو گرگاشیو ئەرزیو پرتەو بەگی هەکاری نابێ لای ئەوان بپرســینو تـەنانـەت کەم‌کەسیش دەبینین کە دوو دێڕ لە جیاوازیی هۆنراوەی جگەرخوێنو قەدریجان بزانێ • یا بە دڵ شوێن ئەدەبیاتی کوردی سۆڤیێتی کەوتبێو شتێکی لە بەرهەمی دامەزرێنەری ڕۆمانی کوردی عەرەب شـــــەمۆ خوێندبێتەوە •

لە هەموو ئەمانەش گـرنگتر ـ بـۆ ئەمرۆ ئەو لاوكو فۆلـكـلۆرە دەوڵەمەندەی ناوچەی (بادینان)ە کە بـە پیت‌ترین زەویو ڕوونترین سەرچاوەن بۆ دامەزراندنەوەی داستانی هۆنراوەی کوردیو بۆ نووسینی ڕۆمانو دەوڵەمەندکردنی زمانو وێنەو تابلۆی شیعر •

کەواتە : ئەرکێکی نەتەوەییو ئەدەبی پاڵ بە نووسەرو شـــاعیری کوردستانی خوارووەوە دەنێ کە بەڕاستی ڕووبکەنە ئەو ســامـانە • بێ‌گومان لە تەمەنی نەوەیەکدا بەری ئەم هەوڵو تەقەلایـە دەبینینو ئـەو کاتەی لە بادینان نووسەرو شاعیری وا پێ‌دەگا کە باش شـــارەزای سامانەکەی ژووروەوەو لەو کتێبانەوە دەرگای فێربوونو تێ‌گەیشـــتنی سامانی ئەدەبیاتی خوارووی بۆکراوەتەوە کە بەم چەشنە نووسراون کـە باسمان‌کرد • هەر وەك نووسەری ئێستا لاوی خواروو تێ‌گەیشـــتنی سامانی ژووروو تواناو بەهرەو زمانی ئەدەبیات‌نووسینی ئەوی قاڵ‌کردووە•

ئەو کاتە ئەم دوو نووسەرە هەردووکیان شتێکی لەیەکەوە نزیك دەنووسن و ڕەنگە نەوەی دوای ئەوان هەر تەواو وەك یەك بنووسن •

ئەو زمانی خوێندن و نووسین و ئەدەبیاتەی بەم چەشنە دروست دەبێ گەر ئێستا دیمەنی دەرەوەی بەشە شێوەی سلیمانی بێت و جەوهەرەکەی تێکەڵی بەشەکانی کرمانجیی خواروو و هەندێ لە دیالێکتی گۆران و لوڕی تیابێ • ئەوا لە هەنگاوی یەکەمدا نیسبەتێکی لە پەیرەو و ووشەی بادینان تێکەڵ دەبێ و تا دێت ئەم نیسبەتە پتر دەبێ و ئەمە لە تێکەڵاوی (تفاعل)ێکی ڕاستەقینەی زیندوودا لە بۆتەی ژیاندا قاڵ دەبێ و شتێك لە دیمەن و ناوەڕۆکی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی ئەمڕۆی کوردستانی خواروو دەگۆڕێ و وا لەو زمانە دەکا کە بە تەواوی ببێ بە زمانی یەکگرتووی هەموو کوردستانی عیراق و ئێران و لە ئێستا زیاتر بۆ ئەوە بشێ کە ببێ بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی کورد •

هەر وەك دروست بوونی ئەم زمانە یەکگرتووەی ئەدەبیات نووسین خۆی شتێکی میکانیکی نی یە ، هەروەها ناتوانین لە ئێستاوە وەك دەرمانێکی گیراوە نیسبەتی هەر ڕەگەزە یا هەر دیالێکتەی تیا دەست نیشان بکەین یا بڕیار بدەین کە بە چەند ساڵ ئەم زمانە ئەدەبی یە یەکگرتووە پێك دێ • چونکە هەر وەك زمان شتێکە لە کۆمەڵدا پێك دێ و هۆی بەستنی ئادەمیزادە بە کۆمەڵەوە ، هەروەها ئەم تێکەڵ بوون و دروست بوونەش تەنیا ڕووداوێکی زمانەوانی نی یە کە کۆمەڵ و پەیوەندی و ڕووداوە سیاسی و ئابووری و شۆڕشگێری یەکانی کاری تێ نەکەن • لەبەر ئەمە زۆر دوور نی یە کە ژیان خۆی بەو هەموو بەسەرهاتانەوە کە دەیهێنێ • زۆر لەم تابلۆیە بگۆڕێ کە ئێستا وا لەبەرچاوی ئێمەو نەخشەی بۆ دەکێشین •

یا ڕووداوێکی چاوەڕێ نەکراوی ژیان تەئسیری زیاتری هەبێ لە پەیدابوونیدا ، یا بە زووتر لەوەی ئێمە بیری لێدەکەینەوە دروستی بکات •

بە هەموو جۆرێ ئەو زمانە ئەدەبی یە یەکگرتووەی وا دروست دەبێ کە ئێستا لەبەرچاومانە زۆر لەوەی ئێستا پتر دەتوانێ بچێتە هەموو ناوچەکانی کرمانجی ژووروو • گەر توانای واش پەیدابوو کە وەك ئەمڕۆ دەتوانین خوێندن لە بادیناندا بکەین بە کوردی ، لە کوردستانی تورکیاشدا منداڵی کورد بە زمانی خۆی بخوێنێ و لای کوردی ئەو ناوچەیەش ڕێگەی پەرەپێدانی ئەدەبیات هەبێت • ئەوا ئەو کاتەش هەموو پرسیارەکانی ئێستا دووبارە دەبێتەوەو ئەوسا لەسەر بناغەیەکی تازە نەخشە بۆ زمانی ئەدەبی یەکگرتووی هەموو کورد دادەنێین کە مێژوو خۆی هەر دروستی دەکات • بەڵام ئەم تەجروبەیەی ئەمڕۆی کوردستانی عیراق تەواو ڕێگا بۆ ئەو یەکگرتنە خۆش دەکات و ئاسانتری دەکات و ئەوسا نەتەوەی کوردیش با وەك هەموو گەلانی جیهان بە چەند دیالێکت و بەشە دیالێکت بدوێ ، بەڵام هەر بە یەك جۆر دەنووسێ، بە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی •

فەرهەنگۆکێک
بـۆ
خوێندنەوەی ئەم نامەیە

(با) ـ بادینان • (بۆ) ـ بۆتان • (س) ـ کوردی سۆڤیێتی •
(لا) ـ لاتینی • (ع) ـ عەرەبی • (ت) ـ تورکی •

ئـە ـ ئـا

ئەسپ : هەسپ

ئارەزوو : رغبة (ع)

ئەوەی : ئەڤێ

ئاوات : هیوا ، هێڤی

ئێستا : نووکە ، نهۆ ، ڤێ گاڤێ

ـ تا ئێستا : هەتانوهە ، حەیانهۆ

ئابووری : ئیکۆنۆمی (لا) ، اقتصاد (ع)

ئەژمێرێ : دەژمێرری ، دێتەهێژمارتن

ئەدوێ : قسە دەکات ، خەبەردەدات ، دەدوێ ، ئاخاڤێت ، دپەیڤێت •

ئەووترێ : دەووترێ ، دێتەگوتـن : دبێژرێ •

ئەروا : دەچێ ، دچەت

ئالۆدەیی : سەودایی ـ تعلق (ع)

ئەگونجێ : دەشێ ـ دبیت

ـ گونجان : شیان ـ بوون

ئەنجام : نتیجة (ع)

ئەرخیتێکچەر : ئـەرکیتێکچـەر (لا) هونەری میعماری •

ئیکۆنۆمی : ئابووری

ئاخافتن : قســـەکردن ، دوانـدن خەبەردان پەیڤین •

ئاگادار : ب ئاگاه ، خەبەردار

ئەرک : ئیش ، مهمة (ع)

ئێرە : ڤێرێ

ـ ب ـ

بەلام : لێ ، بە ـ لێ

بناغە : بنەڕەت ، هیم ، بنەسـتر بنکە ، شەنگستە •

بیستوویانە : بهیستنە ، ژنەفتنە

بەرەوپێشچوون : پێشڤەچوون

بتوانێ : بشێت ، بکارەت

بەرهەم : انتاج (ع)

بلاوكردنەوە : بلاڤ كردن
بەستراوە : گرێ دایە
بیركردنەوە : هزر كرن
بزوتنەوە : بزاڤ ، جڤین
بـار : حـال
بت : هەلامەت (با) ، صنم (ع)
بت پەرستی : الوثنیة (ع)
بیر : هزر
بلیمەت : عبقری (ع)
بەداخەوە : مەخابن
بلێ : بێژە ، ببێ
بەرزەخ : سـد (ع)
بەش : پشك ، قسم (ع)
بەكار هێنرا : بكارهات
بنەچە : ئەسڵ
بەیانی : سبەهی ، سەحەری
بەڵگە : دەلیـل
بەرامبەر : ژ هەمبەر
بۆتە : بودقە (ع)

ـ پ ـ

پتەو : قایم ، مكوم
پەڕاندنەوە : دەربازبوون
پاڵ پێوەنان : پاڵدان
پێش كەوتن : پێشقەچون
پێش كەوتوو : پێشكەفتی
پوختە : پاقژ
پوختەترینیان : پاقژ ترێوان
پێش شۆڕش : بەری شۆڕشێ
پەل هاویشتن : تغلغل (ع)
پەرەسەندن : بەلاڤ بوون
پەرەبسێنێ : بەلاڤ بت
پیداویست : پێویست ، لازم
پێ‌دەڵێ : دبێژتەوی
پەیوەندی : علاقة (ع)
پێست : پیست ، پۆست ، چەرم
پەتی : سافی
پاشا گەردانی : بێ پاشایی ، تەڤلەڤی
پەیڤین (بۆ) : قسەكردن ، ئاخافتن

ـ ت ـ

تۆزێك : پێچەك ، هەندەك ، كەمەك
تۆزێكیش : پیچەكژی ٠٠ هتد
تایبەتی : بەتایبەتی ، خاسما ، نەخاسم
تێگەیشتن : تێگەهشتن ، فام كردن ، سەروەخت بوون (س) ٠
تێكەل : تەڤل هەڤ (بۆ)
تر : دی
تریش : دی ژی
تیرە : تیر ، ئیجاغ ، فخذ عشیرة (ع)
تەوژم : تیار (ع)
تاژیك : تاجیك ، فارس (لێرەدا)
تێبینی : سەرنج ، ملاحظة (ع)
تـاق : تەنیا ، تەنێ

تەمەن : عومر
تەشەنەی سەندووە : بەلاڤ بوویە

- ج -

جیاواز : جودا ، باشقە (ت)
جیاوازی : جودایی
جێگیر : ثابت (ع)
جۆر : توخم ، نوع (ع)
جۆلایی : تەڤن

- چ -

چەشن : توخم ، جۆر
چوارچێوە : ملبەند
چەوت : خوار
چۆل : والا ، ڤالا
چارەسەر : حل (ع)

- خ -

خوێندەوار : خوێندا ، خوندەڤا
خۆشەویست : خۆشتەڤی ، دەلال
خۆی : بۆ خوە
خوێندنەوە : ڤەخواندن
خێرا : بلەز ، زوو
خەو : خەون
خاپاندن (بۆ) : هەلخەلەتاندن

- د -

دیالێکت (لا) : شێوە ، زاراڤە، لهجة(ع)
داچەسپاندن : تثبیت (ع)
دروست بوون : چێ بوون

- دروستی کرد : چێ کر
دەولەمەند بوون : زەنگین بوون
دەمێکە : ژمێژە
دراوسێ : هاوسێ ، جیران (ع)
دەنووسرێ : دێتەنفیسین
دەیانەوێ : دڤێن : دخوازن
دواخستن : پاشقە برن
دواکەوتن : پاشقەچون
دامەزراندن : تأسیس (ع)
دەستە : دەستەك
دەرچوون : دەرکەتن ، دەرکەڤتن
دیاربوو : ئاشکرا بو ، خویا بو
دۆزیوەتەوە : ڤەدیتی یە
دەتوێتەوە : دەتاڤێت
دابڕان : ژێ بوون
دەرگا : دەری ، قاپی
دەسەلات : زۆر ، توانا
دەستەوسان : بێ دەسەلات
داسەپاندن : فەرزکردن بە زۆر
دێهات : گوندان
داتاشین : چێکردن ، دروستکردن

- ر -

ڕێگە : ڕێك ، ڕێ
ڕاستەقینە : ڕاست
ڕاگرتن : سەکناندن ، ڕاوەستاندن ، ڤەچغاندن .

ڕێباز : ڕێگه

ڕەگەز : عنصر (ع)

ڕووداو : سەرهاتی ، بەسەرهات

ڕەچاو : بەرچاوگرتن

ڕۆژهەڵات : ڕۆهەلات

ڕەوانەکردن : ڤڕیکرن ، هەنـاردن ، شاندن (بۆ) ٠

ڕەواڵەت : دیمەن

ڕادە : حـد (ع)

ڕۆڵ(لا) : دور (ع)

ڕاپەڕین : ڕابوون ، انتفاضه (ع)

– ز –

زگماك : بۆ زمان (زمانی دایكوباوك)

– ژ –

ژیکڤه : لەیەك

– س –

سەرەتا : پێش خەبەر ، بەر ـ نامه ، مقدمة (ع) ٠

سەرچاوە : سەرەکانی

سنوور : توخویب

سوود : فێدە

سەلماندن : اثبات (ع)

سەربەخۆیی : خۆیبوون ، خوسەری

ـ سەربەخۆ : خوسەر ، خویبوو

سامان : ثروة (ع) ، تراث (ع)

سەدە : چەرخ ، بابلیسك (بۆ)

سووتاندن : صوهتن ، شەوتین (بۆ)

سروود : نشید (ع)

– ش –

شوێن : جێگه ، جەه ، جی دەرە

شێوە : زاراڤه ، جۆر ، چەشن

شتێك : تشتەك

شار : باژێر

شیو : شیڤاك ، شیڤ

شەقڵ : شەقله

شێواو : تێکچوو

– ف –

فۆڕم (لا) : شکل (ع) ، روخسار

فراوان : فرەهـ Fireh

فەوتان : تێ چوون

فڕێدان : ئاڤیتن

فڕێبدە : با ڤێژە

فێربوون : هین بوون ، عەلمین

– ق –

قسه : گوتن ، پەیڤ

قەڵزەم : دەریا

قوتابی : شاگرد

قاڵ : مصقل (ع)

– ك –

کۆسپ : عائق (ع)

کۆشش : هەوڵ

کەڵچەر : کلتوور (لا) ، ثقافه (ع)

کات : وەخت ، دەم ، گاف
کۆکردنەوە : کۆم کرن ، خڕ کرن
کزکردن : کەم کرن
کوڵنەدەر : خۆگرتی ، صامد (ع)
کۆلکە خوێندەوار : نیف خوندەڤا
کەوتەگەڕ : کەتەکار ، کەتەشول کرن
کاڵ : پیر
کپ بوو : مت بوو
کۆمەڵە : جڤات
کاریگەر : حاسم (ع)
کێشە : صراع (ع)
کۆڵەکە : ستوون ، عمود (ع)
کشایەوە : ڤەگەریا ، تراجع (ع)

— گ —

گەل : میللەت
گشتی : عام (ع)
گەشەسەندن : خەملین ، ازدهار (ع)
گەنج : کەنز ، سامان
گومان : شك (ع)
گوێ سەبانە : سڤاندە
گروپ (لا) : کۆمەڵە ، مجموعة (ع)
گردەوەبوو : کۆم بوو

— ل —

لاپەڕە : بەرپەڕ ، رووپەل
لێدوان : لێ ڤەکۆلان
لەبیرچۆوە : ژبیرچوو
لەناو ئەچێت : تێ چوون
لێکۆڵینەوە : لێ ڤەکۆلان
لق : تا ، چەق
لەیەك ئەچێت : وەك یەك · بھەڤدچەت
لێکی بدەنەوە : تەفسیری بکەن
لاو : خورت ، گەنج
لەوێوە : ژوێرا
لەمەبەدەر : ژڤی پێڤە
لابری : ڕاکرێ
لادێ : دێهات ، گوندان
لەسەرخۆ : هێدی هێدی ، ب کاوەخۆ

— م —

مێژوو : دیرۆك
مانا : معنی (ع)
مەرج : شەرت
ماوە : دەم ، مدة (ع)
موتابخانە : کارگەی خەرار دروست کردن
مێشك : مژی ، مەغز
میوە : فێقی ، فێکی (بۆ)
مەڵبەند : دیـار
موتوربە : تطعیم (ع)

— ن —

نووسین : نڤیسین
ناوەڕۆك : محتوی (ع)
نەتەوە : أمـة (ع)
ناڵێ : نابێژت

ناقۆڵا : نەقۆلا

ناوچە : هەرێم ، دەڤەر

نەختێ : پیچەك ٠ کەمەك

نەخشەکێشان : تخطيط (ع)

ناتوانین : نەشێین (با) ، نەکارن (بۆ)

ـ هـ ـ

هاتۆتەناوەوە : هاتیە ناڤ

هەڵە : خەلەت ٠ کەچ

هاوجۆر : یەكسوو ، وەكیەك

هەنگاو : شەقاو ، پێنگاڤ

هێڵ : خیچ ، خەت

هەندێ : هەندەك

هۆ : ئەگەر ، سبب (ع)

هەوڵ : کوشش ، محاوله – جهد (ع)

هیوا : هێڤی

هەمیشە : هەرگاڤ

هاندان : تشجيع (ع)

هوشیاری : اعلام (ع) ، وعي (ع)

هەڵوێست : موقف (ع)

هەست : شعور (ع)

هۆنراوە : قصيدة (ع)

ـ و ـ

ووتار : گوتار ، مقال (ع)

ووشە : پرس ، پەیڤ ، کلمة (ع)

وەرگرتن : ستاندن

ووشك : حشك ، هشك

وورد : هوور

ووریایی : هوشیاری

وێنە : دیمەن ، صورة (ع)

ـ ی ـ

یەکێکیان : یەك ژوان

هەندێ سەرچاوە

بەکوردی :

١ – عەلائەدین سەجادی . مێژووی ئەدەبی کوردی . بەغدا ١٩٥٢

٢ – رەفیق حیلمی . یادداشت (٦ بەرگ) . بەغدا ١٩٥٦ – ١٩٥٨

٣ – توفیق وەهبی . کۆمەڵیووتار لەگۆڤاری گەلاوێژدا . ساڵی ١ ، ١٩٣٩ ، ١٩٤٠

٤ – توفیق وەهبی . فەرهەنگی کوردی – ئینگلیزی (بە هاوکاری ئەدمۆنس) ئۆکسفۆرد ١٩٦٦

٥ – مەلای جزیری . العقد الجوهري في شرح ديوان الشيخ الجزري . (شرحه بالعربية للمفتي أحمد بن الملا محمد البهتي الزفنگی) . القامشلي ١٩٥٨

٦ – أحمدی خانی . مەمو زین . مۆسکو ١٩٦٢

٧ – دیوانی مەولەوی . کۆکردنەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس . بەغدا ١٩٦١

٨ – پیر شالیاری زەردەشتی . دانا محمد بهاء الدين صاحب . بەغدا ١٩٦٨

٩ – دیوانی (صەیدی)ی هەورامی . کۆکردنەوەوگۆڕینی عثمان هەورامی . سلیمانی ١٩٧٠

١٠– گەنجینە – چوارینەکانی بابا تاهری هەمەدانی . دلزارکردوویە بە سۆرانی . بەغدا ١٩٦٠ . لەگەڵ پێشەکیی کامل حسن بصير دا .

١١– دوکتۆر رەحیمی قازی . پێشمەرگە . بەغدا ١٩٦٠

١٢- ديوانی سۆران • تبریز ، ١٣٢٤ هەتاوی •

١٣- هەژار • بوکوردستان • بێروت ١٩٦٦

١٤- ديوان ملا پریشان کرد • کرمانشاه ؟ •

١٥- ديوانی نالی • بەغـدا ١٩٣١

١٦- ديوان حاجی قادری کۆیی • هەولێر ١٩٦٩

١٧- صالح هەژار • کرمانجی یا سۆرانی • بەغدا ١٩٦١

١٨- معروف خزنەدار • کێش و قافیه له شیعری کوردی‌دا • بەغدا ١٩٦٢

١٩- حەمە کەریم ڕەمەزان هەورامی • سایکۆلۆجی‌یەتی خوێندنـەوە • سلیمانی ١٩٦٨

٢٠- سید عبدالصمد توودادی چمکێکی مێژووی هەورامان و مەریوان • وەرگێرانی محمدی مەلا کەریم • بەغدا ١٩٧٠

٢١- توفیق قەفتان • مێژووی حوکمدارانی بابان • بەغدا ١٩٦٩

٢٢- جەمال نەبەز • خوێندەواری بە زمانی‌کوردی • بەغدا ١٩٥٧

٢٣- دەستنووسی لێکچەرەکانی گۆران دەربارەی کێش‌و قافیەی کوردی •

٢٤- گۆفارو ڕۆژنامەی کوردی‌ی جیا جیا : بلێسە • ڕۆژی‌نوێ • هیوا • رووناهی • برایەتی • زانیاری • دەفتەری‌کوردەواری •

بەعەرەبی :

١ - الامیر شرف خان البدلیسی • الشرفنامه • ترجمة ملا جمیل بنـدی روژبیانی • بغداد ١٩٥٧

٢ ـ محمد أمين زكي • خلاصة تأريخ الكرد وكردستان • ترجمة محمد علي عوني • الطبعة الثانية • بغداد ١٩٦١

٣ ـ محمد أمين زكي • مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي • ترجمة الآنسة كريمته • القاهرة ١٩٤٧

٤ ـ محمد أمين زكي • تأريخ السليمانية • ترجمة وتعليق محمد جميل بندى الروژبيانى • بغداد ١٩٥١

٥ ـ محمد القزلجي • التعريف بمساجد السليمانية • بغداد ١٩٣٨

٦ ـ رحلة ريچ • ترجمة بهاء الدين نوري • بغداد ١٩٥١

٧ ـ أنور المائي • الاكراد في بهدينان • الموصل ١٩٦٠

٨ ـ عصمت شريف • مسألة توحيد اللغة الكردية • بغداد ١٩٦٠

٩ ـ ميجر سون • رحلة متنكر • ترجمة فؤاد جميل ١٩٧٠

١٠ ـ ف• مينورسكى • الاكراد • ترجمة وتعليق الدكتور معروف خزنەدار • بغداد ١٩٦٨

١١ ـ الدكتور علي عبدالواحد وافي • اللغة والمجتمع • القاهرة ١٩٥١

١٢ ـ الدكتور ابراهيم أنيس • في اللهجات العربية • القاهرة ١٩٥٢

بەفارسی :

١ ـ احسان نوري • تأريخ ريشه نژادى كُرد • طهران ١٩٥٥

٢ ـ م• أورنگ • كرد شناسى • طهران ١٣٤٦

بەڕووسی :

١ ـ ئی• پ• موچنیك • سەرەتای زمانەوانی • مۆسكۆ ١٩٦١

٢ ـ أ• أ• ريفۆرماتسكی • سەرەتای زمانەوانی • مۆسكو ١٩٦٧

٣ ـ قەناتی كوردو • گراماتیكی زمانی كوردی • مۆسكو ١٩٥٧

٤ ـ تسوكرمان • دەربارەی گراماتیكی كوردی • مۆسكو ١٩٦٢

٥ ـ خالید چەتۆییف • كوردی ئەرمەنستانی سۆڤیتی • یەریڤان ١٩٦٥

٦ ـ ت• ئەریستۆڤا • كوردی پشت قەفقاس • مۆسكو ١٩٦٦

٧ ـ چەركەزی بەكاییێف • زمانی كوردی ئەذربایجان • مۆسكو ١٩٦٥

٨ ـ دوكتۆر مارف خەزنەدار • دەربارەی مێژووی ئەدەبی كوردی • مۆسكو ١٩٦٧

٩ ـ دوكتۆر كەمال مەزهەر ئەحمەد • بزوتنەوەی ئازادیخوازانەی كوردستانی عیراق • باكو ١٩٦٧

١٠ـ كەریم ئەیوبی • سمیرنۆڤا • دیالێكتی كوردی موكری لینینگراد ١٩٦٨

هەروەها

لەم بارەیەوە هەندێ ڕاوێژی تایبەتیم لەگەڵ مامۆستایان دوكتۆر ئەمین موتابچی و سەلمان واسیتی و دوكتۆر رەحمان قاسملو كردووە •

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ببغداد ١٨٧ لسنة ١٩٧١

ناوەڕۆك

لاپـەڕە

١ ـ بۆ خوێندەواران ٣
٢ ـ سـەرەتا ٦
٣ ـ زمان ، زمانی یەکگرتوو ٨
٤ ـ زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو ١٣
٥ ـ زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی گەلان ١٤
ـ لای عەرەب ١٥
ـ لای فارس ، ئینگلیز ، ڕووس ١٦
٦ ـ زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی لە مێژوودا ١٧
ـ بە شێوەی لوڕ ١٩
ـ کرمانجیی ژووروو (بۆتان) ٢٠
ـ شێوەی گۆران (هەورامی) ٢٣
ـ کرمانجیی خواروو ، شاری سلێمانی ٢٥
ـ قوتابخانەی ئەدەبی نوێ ٣١
ـ داگیرکردنی عوسمانی ٣٤
ـ داگیرکردنی ئینگلیز ٣٦
ـ فەرمانڕەوایی شێخ مەحموود ٣٧
ـ دەولەتی عیراق ٣٨
ـ کۆماری کوردستان ٤١
٧ ـ زمانی ئێستای ئەدەبیات ٤٣
ـ ئایا زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوومان هەیە ؟ ٤٥
٨ ـ دەبێ چۆن بنووسین ؟ بە یەكجۆر یا دوو ؟ ٥٢
٩ ـ بادینان ـ مێژووی‌و ئێستای ٦٠
١٠ـ ئەنجامی باس ٦٨
٧٠ـ فەرهەنگۆك ٧٠
٧١ـ سەرچاوەکان ٧٦

الدكتور عزالدين مصطفى رسول

اللغة الأدبية الكردية الموحدة

چاپكراوەكانی نووسەر :

١ – فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی كورد (عەرەبی – كوردی) بەغدا ١٩٥٥

٢ – میرزا فەتح عەلی ئاخوندۆف (وەرگێڕان – لە ڕووسی‌یەوە بۆ عەرەبی) باكو ١٩٦٢

٣ – الواقعية في الادب الكردي ٠ بيروت ١٩٦٦

٤ – ڕازی دووری ٠ بەغدا ١٩٦٧

٥ – گولستان (بەراوردی وەرگێڕانەكەی مەلا مستەفا سەفوەت لەگەڵ چەند وەرگێڕانی تری عەرەبی و ڕووسی‌دا و فەرهەنگ‌و زانیاری دەربارەی ناوەكان و بلاوكردنەوەی) بەغدا ١٩٦٨

٦ – ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی ، بەغدا ١٩٧٠

٧ – زمان و ئەدەبی كوردی (بۆ پۆلی یەكەمی ناوەندی) بە هاوكاری دوكتۆر ئیحسان فوئاد و سادق بەهائەدین ٠ بەغدا ١٩٧١

٨ – سەرنجێ لە – زمانی ئەدەبی‌ی یەكگرتووی كوردی ٠ بەغدا ١٩٧١

نرخی (٢٠٠) فلسە

(٢٠٠٠) – ١٩٧١/٥/٦